

Fryslân

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

31STE JAARGANG | NUMMER 3

MEI/JUNI 2025 | € 4,95

FRIESGENOOTSCHAP.NL

**Magna Frisia: pleidooi
voor middeleeuws
museumdorp**

**De zwerftocht van
een historisch boek**

**Fries ongemak bij
Staphorster Boertje**

**Vroedvrouwen
in de crisisjaren**

**Het eeuwenoude
Friese polderideaal**

25 januari t/m 22 juni 2025

JAN MANKES

DUBBELTENTONSTELLING

museum belvédère
HEERENVEEN | ORANJEWOUD
museumbelvedere.nl

Uiting geven aan geestelijk leven

JAN MANKES, *BOMENRIJ* (1915). COLL. MUSEUM MORE. FOTOGRAFIE: PETER COX

museum arnhem
ARNHEM
museumarnhem.nl

museum
arnhem

Verstillend en strijd

JAN MANKES, *ZELFPORTRET* (1912). COLL. MUSEUM ARNHEM. FOTOGRAFIE: PETER COX

PASSIE VOOR BOEKEN?

**Boekenkasten van Musterring
voor opbergen. Exclusief
bij Jaring de Wolff.**

KARA-FRAME

Het systeemprogramma biedt u talrijke
vrijheden bij functionaliteit en design.
Hier een samengevat overzicht van de
vele vormgevingsmogelijkheden.

Individueel met systeem

Ga geen compromissen aan:
Kara-Frame, het woonmeubel met
het fraaie raamwerk past zich flexibel
aan alle eisen van uw woning aan.

**Uw KARA-FRAME –
individueel en uniek.**

Altijd zijn er individuele oplossingen mogelijk – ongeacht
of uw vertrekken groot of klein zijn, of u losse meubles
zoekt of een complete interieurbouw op handen is.
Nieuwe woonideeën ook op internet.

**Jaring
de
Wolff**

Industrieweg 7a, Sint Nicolaasga
T: 0513 431789 | www.jaring.nl

INHOUD

- 6

Magna Frisia: pleidooi voor middeleeuws museumdorp
HAN NIJDAM
- 10

Het eeuwenoude Friese polderideaal
MARK RAAT
- 15

Schatten: tromgeroffel in de verte
MARLIES STOTER
- 16

De zwerftocht van een boek
ANNE TJERK POPKEMA
- 22

Friese vroedvrouwen in de crisisjaren
MINIE BARON
- 27

Naburen: de verdwenen Ans
EGGE KNOL
- 28

Resinsje: ‘It moaiste stikje Fryslân yn Grins’
HERMAN BROERS
- 29

Boeken
- 30

Fries ongemak bij Staphorster Boertje
WIM COSTER
- 36

Kort nieuws
- 37

Kalender
- 38

KFG Nieuws
- Verwacht Colofon**

IN DIT NUMMER

Magna Frisia: pleidooi voor middeleeuws museumdorp

Het is nu een gunstig moment om met plannen voor een vroegmiddeleeuws Fries museumdorp te komen, bepleit Han Nijdam, historisch-wetenschappelijk adviseur namens de Fryske Akademy bij de plannen voor historisch themapark Magna Frisia. De Friese koningen en het begrip Magna Frisia zijn op de weg terug.

De zwerftocht van een historisch boek

Anne Tjerk Popkema onderzocht de in 2023 opgedoken achtste incunabel in de bibliotheek van het Hof van Friesland die in maart werd overgedragen aan Tresoar: *Expositiones sive Declarationes* uit 1491, geschreven door jurist Haring Sjoerds Sinnama uit Heeg. Het boek maakte een bijzondere reis, die Popkema reconstrueerde.

Het eeuwenoude Friese polderideaal

Het provinciebestuur ging zich na de stormvloed van 1825 meer bemoeien met de loop van het water en zag de oplossing vooral in de inpoldering van onbedijkt land. Deze ambitie leefde al sterk in de achttiende eeuw, zo schrijft Mark Raat over ‘het polderideaal van It Lege Midden’. Het Woudagemaal in Lemmer is daarvan een belangrijke mijlpaal.

Friese vroedvrouwen in de crisisjaren

Tot 1900 begeleidden vroedvrouwen bijna alle bevallingen, tot ze concurrentie kregen van artsen. Steeds meer verloskundigenpraktijken verdwenen, totdat vanaf 1970 hun beroepsperspectieven weer gunstiger werden. Drie vroedvrouwen uit één lichting startten in Fryslân in 1934, tegen de stroom in. Minie Baron portretteert ze.

Scan de code voor meer informatie over historisch tijdschrift *Fryslân*.

VOORWOORD

HERMAN BROERS

Cultureel zelfbewustzijn

We hadden Han Nijdams pleidooi voor een middeleeuws museumdorp over de geschiedenis van Fryslân net binnen. Nijdam stelt dat de tijd rijp is, want na decennia relatieve afwezigheid zijn de Friese koningen en het begrip Magna Frisia terug. ‘Niet alleen als historische figuren, maar ook als dragers van een hernieuwd cultureel zelfbewustzijn.’ Zou dat nou echt zo zijn?

Een dag later in het Abe Lenstra Stadion keek ik bij sc Heerenveen-Almere City ineens naar een spandoekactie van Nieuw Noord, de harde supporterskern: MAGNA FRISIA. Met erachter een soort van Grutte Pier-afbeelding die ik in diverse varianten al eerder zag. Ik verdenk Nijdam niet van voorspellende gaven, maar heeft hij dan toch een beetje gelijk? Als voetbalsupporters er al mee aan de haal gaan, kun je wel spreken van ‘hernieuwd cultureel zelfbewustzijn’. Of hebben Nijdam en Nieuw Noord het over twee totaal verschillende dingen? Ben benieuwd hoeveel van de 25.000 toeschouwers daadwerkelijk begrepen hebben waar deze actie op sloeg en waar die aan refereert. Voetbalpubliek is weliswaar behoudend en traditioneel van inslag, het staat nou niet bekend om bakken vol historische kennis. Dat gezegd hebbende, supporters zijn wel bij uitstek dragers van cultureel zelfbewustzijn; alles draait daar om op de tribune. Bij sc Heerenveen omarmen ze alles wat ‘Fries’ is. Om daar vervolgens alles wat Liwwadden is hoog mee de gordijnen in te jagen, maar dat terzijde.

De Friezen hebben een eigen geschiedenis, ik hoef u dat als lezer van dit blad helemaal niet uit te leggen. Maar een halve stap buiten deze kring kennen veel minder mensen nog de details daarvan en het geschiedenisonderwijs rept er nauwelijks over. ‘De Fries’ – definieer het maar eens, best ingewikkeld – is een relatieve analfabeet in eigen cultuur en historie. Museumdorp Magna Frisia kan daar inderdaad iets aan doen, dat geloof ik zeer. Al moet de intrinsieke interesse er bij een breed publiek wel toe zijn, en dieper wortelen dan de stokken van een spandoek op een voetbaltribune. Is dat het geval? Het zal met themadorp Magna Frisia snel duidelijk worden. In Heerenveen staat nog wel een bus volgeplakt met pompeblêden om bezoekers er naartoe te brengen. Advies: rij wel even om onze ‘Friese’ hoofdstad heen; niet iedere voetbalsupporter daar is vatbaar voor dit type cultureel zelfbewustzijn. <

De harde supporterskern van SC Heerenveen, Nieuw Noord, en hun Magna Frisia spandoekactie op zaterdag 19 april, voor aanvang van de thuiswedstrijd tegen Almere City. [foto: Herman Broers]

Omslag: De komst van het Ir. D.F. Woudagemaal (1920) in Lemmer was het sluitstuk van de eeuwenoude ambitie om de Friese boezem op grote schaal te kunnen bemalen. [collectie RCE]

Inzet omslag: Vroedvrouw Nel Braam-Van der Woude (Jubbega, Hoornsterzwaag, Oude- en Nieuwehorne) reed op de motor bij haar patiënten langs. [collectie Doarpsargyf Ald- en Nijhoarne]

Pleidooi voor vroegmiddeleeuws Fries museumdorp

Sfeerimpressie van mogelijk hoofdgebouw Magna Frisia [projectgroep / Oeds Westerhof]

Als er zoiets bestaat als een gunstig moment om met plannen voor een vroegmiddeleeuws Fries museumdorp te komen, dan is het nu. Aldus bepleit Han Nijdam, als historisch-wetenschappelijk adviseur namens de Fryske Akademy betrokken bij de plannen om ergens in Fryslân ‘op de grens van land en water’ historisch themapark Magna Frisia te creëren. Het vertelt het verhaal van vroegmiddeleeuws Frisia. Waarom nu? De Friese koningen en het begrip Magna Frisia zelf zijn na decennia afwezigheid op de weg terug, zo stelt Nijdam in dit artikel. ‘Niet alleen als historische figuren, maar ook als dragers van een hernieuwd cultureel zelfbewustzijn.’

Schrijver Willem Schoorstra beklagde zich op 8 augustus 2017 in een radiocolumn bij *Omrâp Fryslân* erover dat het in Denemarken stikt van de museumdorpen waarin het Vikingverleden aandacht krijgt. Waarom ontbreekt de Friezen daartoe de trots op hun erfgoed en kent Fryslân niet zo’n museumdorp? Oeds Westerhof, voormalig

directeur van Leeuwarden Culturele Hoofdstad (2018) en bestuurder en manager in de cultuursector, kwam Schoorstra’s column ter ore. Ze gingen in gesprek en er haakten nog wat mensen aan. Lang verhaal kort: in 2024 werd een succesvolle Versnellingsagenda-aanvraag ingediend bij de gemeente Noardeast-Fryslân om het plan verder te verkennen.

De bedoeling is dat ergens in Fryslân, op de grens van land en water, een historisch themapark verrijst dat het verhaal vertelt over vroegmiddeleeuws Frisia. De bezoeker kan daar straks de sfeer van Frisia in de 7^e en 8^e eeuw proeven. Via de gebouwen, de objecten die er te zien zullen zijn, optredens, de mogelijkheid om met oude ambachten aan de slag te gaan, en nog veel meer. ‘Stel je voor dat in het weidse Noordoost-Fryske landschap een schilderachtig middeleeuws havendorpje voor je opdoemt: Magna Frisia. Je stapt in het entreegebouw: een imposante accommodatie, misschien wel de woning van koning Redbad’, aldus de tekst van de subsidieaanvraag. ‘Je wordt meegenomen in het verhaal van het dorp, met haar traditionele boerderijen, charmante huisjes en offerplaatsen. Overal is er activiteit: er worden dieren gehouden, gewassen verbouwd, hout bewerkt, kleding geweven, offers gemaakt en gesmeed. Terwijl je door Magna Frisia wandelt, voel je de diepe verbondenheid met het verleden en de rijke tradities van dit dorp, dat een oase van geschiedenis en cultuur vormt aan de oevers van het Friese water. Na de ervaring ga je naar de winkel in het entreegebouw voor souvenirs en streekproducten en daarna ga je een hapje eten in het aangrenzende restaurant. Door het hele jaar heen zijn er evenementen, zoals ambachtsweekenden, theater- en kunstvoorstellingen en een jaarlijkse *re-enactment*.’

Magna Frisia

De term Magna Frisia (Latijn voor ‘Groot Friesland’) duikt weer steeds vaker op. Deze verwijst naar het Friese gebied in de vroege middeleeuwen, dat veel uitgestrekter was dan veel mensen beseffen. Toen de Nederlandse kuststrook in de loop van de 4^e eeuw grotendeels leegliep, vestigden zich daar na het jaar 400 na Chr. nieuwe bewoners. Zij spraken een Germaanse taal en kwamen uit de Elbe-Wezerdriehoek. Al in de loop van de 6^e eeuw vinden we de eerste vermelding dat de nieuwkomers ‘Friezen’ werden genoemd. Ze hadden dus de naam van de eerdere bewoners overgenomen, die

we in de bronnen uit de Romeinse tijd als *Frisii* aantreffen. In deze periode (6^e en 7^e eeuw) ontwikkelde zich ook het Fries als taal, dat veel gemeenschappelijk had met het Angelsaksisch, dat aan de overkant van de Noordzee werd gesproken, en met het Scandinavisch. De Friezen ontwikkelden een eigen identiteit, waarover nog veel onbekend is, maar die in elk geval tot uiting kwam door een bepaald type mantelspeld dat door de vrouwen werd gedragen; de zogenaamde Domburgfibulae.

Als het volk der Friezen – in deze periode was een bevolking de maatstaf, niet de geografische grenzen – in de loop van de 8^e eeuw wordt overwonnen door hun zuiderburen de Franken, laat de Karolingische vorst Karel de Grote rond 785 de *Lex Frisionum* [‘Wet van de Friezen’] optekenen: het gewoonterecht van de Friezen werd voor het eerst op schrift gesteld. Hierin wordt ook het Friese gebied omschreven: van de Sincfal (of Zwin) op de tegenwoordige grens van Nederland en België tot aan de Wezer in Duitsland. Dit gebied viel dan weer uiteen in drie culturele regio’s: van Sincfal tot Vlie, van Vlie tot Lauwers – de huidige provincie Fryslân – en van Lauwers tot Wezer. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat het bij deze Friezen of kustbewoners om een diverse groep mensen gaat die zich in de eeuwen daarvoor uit verschillende windstreken in dit gebied hadden gevestigd. Er zaten zelfs oorspronkelijke ‘Franken’ tussen. Maar in de loop van de 6^e, 7^e en 8^e eeuw had zich hier een Friese identiteit uit gevormd die divers was op de grond, maar qua taal en recht een zekere eenheid laat zien, voor zover we ze kunnen ‘vastpakken’ in de bronnen. Het besef dat de Friezen ooit een gebied bewoonden dat veel groter is dan de huidige provincie Fryslân, is de laatste decennia steeds groter geworden. Daarin valt duidelijk een historische ontwikkeling waar te nemen sinds de jaren ’90 van de vorige eeuw.

De eerste schets voor museumdorp Magna Frisia [Ruud Reutlingsperger]

De fibula van Wijñaldum [collectie Fries Museum]

Collectief bewustzijn

In 1969 beklagde de Friese archeoloog Herre Halbertsma zich over het uitblijven van een herdenkingsjaar voor koning Redbad, die in 719 overleed. Terwijl missionarissen als Wilibrord (†739) en Bonifatius (†754) wél nationale aandacht kregen – in 1939, 1954 en later opnieuw in 1989 en 2004 – bleef de grootste Friese koning onbesproken. Deze scheve balans weerspiegelt het bredere gebrek aan aandacht voor de ‘Gouden Eeuw van het Friese koninkrijk’ (7e–8e eeuw) in het Friese én Nederlandse bewustzijn, dat na de 19e eeuw geleidelijk verdween. Een tastbaar symbool van dit vergeten verleden is de gouden fibula van Wijñaldum, nu een pronkstuk in het Fries Museum. Deze kunstig bewerkte mantelspeld uit de vroege 7e eeuw werd in 1953 bij toeval gevonden, maar belandde jarenlang op een vensterbank van een boerenschuur. Pas toen een huisarts het daar opmerkte en bij het Fries Museum onder de aandacht bracht, kreeg het object erkenning. Het British Museum noemde de fibula – waarvan men toen nog dacht dat het de voetplaat van een gesp was – vergelijkbaar met de schatten van Sutton Hoo: koningsmateriaal. Of beter in dit geval: koninginnenmateriaal, aangezien deze fibulae door vrouwen werden gedragen. Toch ebde de aandacht weer weg, tot amateurarcheoloog Jan Zijlstra in de jaren ‘80 en ‘90 het debat weer aanzwengelde. Zijn inzet leidde tot opgravingen op de terp van Wijñaldum en het boek *Graven naar Friese Koningen* (1992). Vanaf dat moment kwam er weer beweging in het denken over de Friese vorsten. In 1999 volgde een internationale tentoonstelling, *Koningen van de Noordzee*, die onder andere te zien was in het Fries Museum. Meerdere publicaties volgden, waaronder twee bundels met artikelen onder redactie van John Hines en Nelleke IJssennagger; *Frisians and their North Sea Neighbours* (2017) en *Frisians of the Early Middle Ages* (2021). Na 2000 werd ook het culturele klimaat ontvankelijker. Populaire films en series als *Lord of the Rings*, *Vikings* en *Game of Thrones* maakten ‘Germaanse’ cultuur weer aantrekkelijk. De Friese koningen, lang verdreven uit het nationale geheugen, keerden terug in romans, theater, muziek en film. Willem Schoorstra’s roman *Rēdbād* (2012), de – geflopte – film *Redbad* (2018), een succesvolle openluchtvoorstelling en een album van de Friese band Baldrs Draumar brachten koning Redbad weer tot leven. In 2019 werd hij eindelijk herdacht, met een symposium in Leeuwarden en een daaropvolgend themanummer van jaarboek *De Vrije Fries* in 2020.

Folkloristisch randvolk

Indirect getuigt deze heropleving er ook van hoe de Friezen lange tijd uit het nationale verhaal zijn verdwenen. In de 19e eeuw golden de Bataven als het mythische oervolk van de Nederlanders. Pas rond 1850 ontstond het idee van een drie-eenheid van Franken, Friezen en Saksen. Hierbij werd

het Friese element beperkt tot Fryslân en West-Friesland, Groningen werd nog als Saksisch gezien. Rond 1900 verdwenen de Bataven uit de schoolboeken, maar kregen de Friezen geen hoofdrol. Na de Tweede Wereldoorlog maakte nationalisme plaats voor modernisme en verdwenen stammen als Friezen en Saksen naar de achtergrond. Friezen werden gezien als een folkloristisch randvolk, iets wat duidelijk werd bij de verslaggeving door de nationale omroep NPO van Leeuwarden als Culturele Hoofdstad van Europa in 2018.

Inmiddels is sprake van een kentering. De Friese koningen – Redbad in het bijzonder – zijn terug. Niet alleen als historische figuren, maar ook als dragers van een hernieuwd cultureel zelfbewustzijn. De timing voor Magna Frisia had nauwelijks beter kunnen zijn. Eind vorig jaar werd een grote Europese subsidie toegekend (zie bericht in rubriek Nieuws op pagina 36) aan een consortium van instellingen in Nederland en Duitsland om onder andere te komen tot een internationale tentoonstelling, een wetenschappelijke publicatie en een publieksboek over de legendarische koning Redbad en zijn tijd. De tijd van Magna Frisia dus, de vroege middeleeuwen van het Friese kustgebied (ca. 400-800 na Chr.). Het Fries Museum heeft een intentieverklaring afgegeven over het permanent tonen van een deel van deze tentoonstelling nadat deze in Leeuwarden en Emden te zien zal zijn geweest. De Fryske Akademy neemt het voortouw wat

Het oudste bekende portret van koning Redbad dateert uit de zeventiende eeuw en hing in het oude stadhuis van Medemblik, toen het werd gestolen. In 2023 werd het terugbezorgd. Het Fries Museum bezit een kopie uit de twintigste eeuw.

Maatschappelijke relevantie

Magna Frisia beoogt meer te zijn dan een historisch themapark, het wordt ook een sociale en educatieve proeftuin. Jongeren uit uiteenlopende opleidingsrichtingen – van geschiedenis, toerisme en communicatie tot bouw, techniek en landbouw – kunnen er praktijkervaring opdoen via stages, projecten of onderzoek. Zo biedt het park kansen voor zowel mbo- als hbo-studenten uit de regio om hun talenten te ontwikkelen in een inspirerende, historische context. Ook voor

mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt biedt Magna Frisia perspectief. Het park zal werkervaringsplekken creëren in onder meer horeca, dierv verzorging, groenbeheer en publieksonvangst. Daarnaast stimuleert Magna Frisia ondernemerschap en innovatie onder jongeren. Via participatiewerkshops en challenges werken leerlingen en studenten mee aan vraagstukken rond circulaire bouw, duurzame landbouw en publieksbeleving. Denk aan formats als ‘baas voor een dag’, hackathons en snuffelstages.

De bouwwerken in het dorp worden zonder moderne materialen opgetrokken en vormen daarmee een praktijklaboratorium voor circulair bouwen. Binnen de landbouw wordt geëxperimenteerd met oude gewassen en diersoorten, met ruimte voor streekproducten in winkel en horeca. Zo verbindt Magna Frisia erfgoed met onderwijs, innovatie en regionale ontwikkeling – en bouwt het letterlijk en figuurlijk aan de toekomst.

betreft de wetenschappelijke publicatie, die een samenwerking zal zijn van vele internationale auteurs. Een van de winsten van deze publicatie is dat Nederlands en Duits onderzoek wordt samengebracht en geïntegreerd. Het boek zal niet alleen gaan over koning Redbad en wat we kunnen achterhalen over het vroegmiddeleeuwse Friese koningschap, maar ook over bijvoorbeeld het dagelijks leven, de handel en scheepsbouw. Het boek draagt dus kennis aan die cruciaal is bij het vormgeven van Magna Frisia. Hoe zit het bijvoorbeeld met de huizenbouw? Waren dat allemaal zodenhuizen, zoals de reconstructie die nu in Firdgum te zien is, of werd er ook met hout gebouwd? Natuurlijk komen ook de regionale verschillen aan bod, de Friese landen waren absoluut niet eenvormig, in welk aspect van hun cultuur dan ook.

Nieuw onderzoek

Er wordt, naast over het koningschap, op een aantal vlakken op dit moment nieuw onderzoek uitgevoerd in het kader van het Redbadproject. Dit kan direct worden toegepast in Magna Frisia. Aan het Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung in Wilhelmshaven doen archeologen onderzoek naar wol- en textielproductie in deze periode. Uit historische bronnen weten we dat de pallia Fresonica (Friese mantel) erg gewild was. Maar wat maakte de Friese wollen kleding nu zo bijzonder? Intensief onderzoek naar de manier waarop de schapen werden gehouden, gewassen en van hun wol ontdaan, levert interessante nieuwe inzichten op. De soms minuscule stukjes textiel die uit de terpen naar boven zijn gekomen, ontsnappen niet aan de aandacht van Christina Peek en worden tot op het bot ontleed. Conservator Terpencultuur van het Fries Museum en initiatiefneemster van dit project, Diana Spiekhout, heeft via NWO een museumbeurs in de wacht gesleept om onderzoek te doen naar vroegmiddeleeuwse wapens. Als voorwerk publiceerde ze met Casper van Dijk en ondergetekende al twee artikelen over zwaarden in middeleeuws Friesland. Ten slotte gaat dit project nieuwe inzichten opleveren in de voorchristelijke religie van de Friezen. Op dat thema is de afgelopen jaren opvallend genoeg aan de ene kant signifi-

cante progressie geboekt door de archeologen, terwijl de wetenschappers die zich met de geschreven bronnen bezighouden het hebben laten afweten. De vooruitgang is daar niet noemenswaardig. De archeologen hebben laten zien dat de Germaanse god Wodan ook wel degelijk in het Friese gebied vereerd werd, getuige de interpretatie van bepaalde types mantelspelden en andere iconologische motieven. De wetenschappelijke publicatie hoopt ook hier – onder andere door een spannende combinatie van disciplines – echt een stap verder te komen. <

Bracteaat [collectie Fries Museum]

De fibula van Swichum, een Domburgfibula. [collectie Fries Museum]

Europäische Strasse der Friesen

Enkele jaren geleden werd vanuit de Fryske Rie of Friesenrat, de organisatie die de contacten tussen Fryslân, Ostfriesland en Nordfriesland onderhoudt, een begin gemaakt met ideeën voor een toeristische route door de Friese landen. Mede door de coronaperiode kwam dit project stil te liggen. Een groepje dat ontstaan is uit het Magna Frisiaproject heeft zich er nu over ontfermd en hoopt het een doorstart te kunnen geven. Daarbij is een van de doelen natuurlijk dat Magna Frisia een punt wordt op deze route.

Dr. J.A. (Han) Nijdam (Amsterdam, 1969) is onderzoeker Oud-Fries en Oud-Fries Recht aan de Fryske Akademy. Hij studeerde Middeleeuwse Geschiedenis, Antropologie en Oudgermaans aan de Universiteit van Amsterdam. In 2008 promoveerde hij aan de Universiteit Leiden op het proefschrift *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland*, een studie naar de Oudfriese boeteregisters.

Het eeuwenoude Friese polderideaal

De stormvloed van 1825 voedde de behoefte aan een sterkere zeewering en beter waterbeheer in Fryslân. Het provinciebestuur ging zich na de ramp meer bemoeien met de loop van het water en zag de oplossing vooral in de inpoldering van onbedijkt land. Deze ambitie leefde al sterk in de achttiende eeuw. Ruim 100.000 hectare land werd bedijkt, al zou water Fryslâns geduchtste vijand blijven. Promovendus aan de Fryske Akademy Mark Raat sprak over het polderideaal van It Lege Midden bij het ‘watersnoodsymposium’ van 12 april op de locatie die als mijlpaal deze oude ambitie symboliseert: het Ir. D.F. Woudagemaal in Lemmer.

De machinekamer van het Ir. D.F. Woudagemaal [collectie RCE]

Wie stoommachines associeert met een ver verleden heeft buiten het Woudagemaal bij Lemmer gerekend. Bij te hoge waterstanden stelt het Wetterskip deze nog altijd in werking als aanvulling op de Friese boezembemaling. Dit haalt stevast het nieuws, waardoor we ons er maar weer bewust van zijn dat droge voeten niet vanzelfsprekend zijn. Zeker niet in de laaggelegen delen van Fryslân die tot ruim een eeuw terug met enige regelmaat werden geteisterd door

wateroverlast. Weilanden liepen vol als het overtollig water bij aanhoudende regen en westenwind niet of niet snel genoeg kon worden geloosd op de zee. Dijkdoorbraken en stormvloeden kenmerken tragische momenten in de Friese geschiedenis. Bij de officiële ingebruikstelling van het Lemster stoomgemaal op 7 oktober 1920, stonden de aanwezigen stil bij de nieuwe werkelijkheid. Fryslân kon zich nu beter weren tegen hoogwater en de polderweilanden het jaar rond drooghouden,

den, zo was de gedachte. Als hoofdingenieur van de provinciale waterstaat hield Dirk Wouda een toespraak over de voortschrijdende techniek. Trots rekende hij zijn publiek de maalcapaciteit van de gloednieuwe ketels en pompen voor: zes miljoen kubieke meter water per etmaal, genoeg om het Sneekermeer in twee dagen droog te leggen.

Om hun landerijen te beschermen tegen overstroming, gingen sommige eigenaren over tot inpoldering

Een aanwezige journalist schreef lyrisch over ‘titanenkracht van duizend en nogmaals duizend paarden’. De technieken van de negentiende-eeuwse industrialisatie brachten inderdaad significant meer mogelijkheden dan windmolens, al ging aan de komst van het gemaal langdurige politieke discussie vooraf. Commissaris van de Koningin Pieter van Harinxma thoe Sloten had dit scherp voor de bril. In zijn toespraak prees hij de Friese politici die vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw ijverden voor een sturende rol van de provincie in het waterbeheer. Van oudsher was het regionale bestuur slechts verantwoordelijk voor de zeedijken, de ze sluizen en enkele belangrijke vaarten. De binnenlandse waterhuishouding was in handen van honderden poldereigenaren, lokale waterschappen en de landskwartieren.

De Friese boezem

Deze enorme versnippering speelde Fryslân tot ver in de negentiende eeuw parten. De eerste zorg van boeren was het drooghouden van hun eigen landerijen. Zij maalden het water van de polders uit op de boezem: de door waterwegen verbonden meren en onbedijkte landerijen in het uitgestrekte ‘Lege Midden’ van Fryslân. Tot de komst van het Woudagemaal vond er geen bemaling van de boezem plaats. Overtollig water werd op natuurlijke wijze richting de ze sluizen geleid. Die bevonden zich langs de Zuiderzee aan de zuid- en westkust en in het noordoosten bij de Lauwerszee. Dit systeem was vooral problematisch als de wind vanuit het zuidwesten waaide, dan moesten de ze sluizen gesloten blijven. Daardoor steeg het waterpeil. In tegenstelling tot Holland en Groningen had Fryslân tot aan de vroege negentiende eeuw een relatief grote boezemcapaciteit. Naast de meren waren er namelijk vele hectares niet-ingepolderd boezemland (bûtlân). Deze landerijen fungeerden als een soort spons. Als het land niet onder water stond kon men er vanwege de drassigheid slechts gras of hooi op telen. Om hun landerijen te beschermen tegen overstroming gingen sommige eigenaren over tot inpoldering.

Het bûtlân werd dan omkaad met een dijk en eventueel bemalen met een kleine windmolen. Inpoldering brengt echter kosten met zich mee. Voor extensief gebruikt grasland was zo’n investering zeker in tijden van economische laagconjunctuur weinig lucratief. Aanvankelijk waren het daarom vooral kapitaalkrachtige eigenaren die overgingen tot bepoldering. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw waren dit voornamelijk grietmannen en hun familieleden. Zij hadden vele boerepleatsen vergaard vanwege het bijbehorende stemrecht, voor de verkiezing tot lokale ambten en de Statenvergadering. Als gevolg van het vergaren van zoveel mogelijk stemhebbende boerderijen ontstonden ware lokale machtsdynastieën, vooral in de veengebieden en in de klei-op-veenregio. Met een meerderheid van stemmen maakten families soms generaties achtereen de dienst uit in ‘hun’ grietenij. Toch ging het de grietmannen zeker niet alleen om geld en macht. Over het algemeen waren zij schappelijk voor de boeren aan wie zij landerijen verhuurden. Immers, de hele grietenij had belang bij een bloeiend agrarisch bedrijf.

Toekomstideaal

Diverse bestuurders beschouwden poldervorming zelfs als een pad naar welvaart. Droge boezemlanden gaven beter gras. Bovendien verbeterden polderdijken, windmolens en sluizen de mogelijkheden voor afwatering richting de boezem. Dit was een investering waard, zo dacht bijvoorbeeld Tjaard van Aylva, grietman van Wonseradeel. In 1680 zette hij de toon met de inpoldering van laaggelegen landerijen bij Burgwerd. Hij zag de ‘stuttinge van het hoge winterwater’ als een zaak van ‘ongemeen groote dienst ende profyt’. Van Aylva zocht samenwerking met de grietman van

Kaart van de bij de stormvloed van 1825 overstromde delen van Fryslân. [collectie Tresoor]

Koningin Wilhelmina opent het stoomgemaal bij Lemmer, oktober 1920 [collectie Tresoar]

Hennaarderadeel, Edzard van Grovestins. De polder lag gedeeltelijk in deze grietenij en de afwatering van het water uit beide grietenijen ging via Bolsward richting Makkum. Bijzonder aan de naar zijn initiatiefnemer vernoemde Tjaard van Aylvopolder was het feit dat de Staten van Friesland het poldercontract officieel bevestigden. Formeel was dit niet noodzakelijk, maar het stadsbestuur en de grietmannen wilden dat Gedeputeerde Staten konden handhaven op het nakomen van hun onderlinge afspraken, bijvoorbeeld over dijkonderhoud en afwatering.

Door het inpolderen stroomde steeds meer water richting It Lege Midden

Deze situatie was en bleef een uitzondering in vroegmodern Fryslân. Bij de achttiende-eeuwse bedijkingen van boezemland hielden landeigenaren en lokale bestuurders graag zelf het initiatief. Vooral de familie Vegelin van Claerbergen was bedreven in de aanleg van aanzienlijke bedijkingen in Doniawerstal en Haskerland. Aldus raakte steeds meer

boezemland ingepolderd, maar het gewestelijk bestuur kon weinig tot geen invloed uitoefenen op de waterhuishouding. Particuliere poldereigenaren bekommerden zich primair om het drooghouden van de eigen landerijen. Zolang het water richting de ruime Friese boezem stroomde, was er weinig reden tot zorg.

Machteloos?

De meeste grietmannen maakten zelf deel uit van de Staten. Voor hen stond het zelfbeschikkingsrecht van poldereigenaren als een huis. In de zeventiende en achttiende eeuw bleef het gewestelijk bestuur daarom terughoudend ten aanzien van ingrijpen in het boezembeheer. Overkoepelende coördinatie door waterschappen kwam pas in de loop van de negentiende eeuw vaker voor, omdat de toegenomen omvang van polders wel noodzaakte tot samenwerking tussen eigenaren. Toen waren de moeilijkheden rondom het boezembeheer inmiddels significant toegenomen. Door het inpolderen stroomde steeds meer water richting It Lege Midden. Daarnaast steeg het waterpeil door bodemdaling, afgraving van het hoogveen en turfwinning in het laagveen. Na de vervening bleven slechts veenplassen over, die door erosie in omvang toenamen.

Vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw gingen er in Leeuwarden steeds vaker geluiden op voor verbetering van de waterstaat. De Staten bleven de oplossing zoeken in poldervorming, wat tegelijkertijd de vruchtbaarheid van de Friese bodem zou verbeteren. Om het aantal bedijkingen op te krikken werd in 1774 een speciale stimuleringsmaatregel ingevoerd. Voortaan mocht een twee-derde meerderheid van eigenaren een bedijking afdwingen ten koste van een weigerachtige minderheid. Ook werden entrepreneurs aangemoedigd meren en poelen droog te maken en heidevel-den te ontginnen, in ruil voor tijdelijke belastingvoordelen.

Meer bemoeienis

Het gewest ging zich actiever bemoeien met de inrichting van het landschap, maar liet het primaire initiatief bij particulieren. Vooral in Westergo en aangrenzende delen van midden-Fryslân nam men de schop ter hand. In een landschapsbeschrijving uit 1789 is opgetekend dat het ‘getal der inpolderingen van laage landstreeken, ’t geen reeds jaarlyks meer en meer geschiedt, aanmerkelijk wierd vermenigvuldigd.’ Toch brachten polders niet alleen maar voorspoed. Immers, de boezemcapaciteit nam hierdoor af, terwijl er meer water richting het overgebleven deel stroomde. Bovendien was er nog altijd geen goede coördinatie. Er moest iets gebeuren, maar wat en hoe? Een belangrijke maatregel was de vaststelling van een Fries zomerpeil in 1784, waarover al meer dan een eeuw werd gesteggeld. Tevreden lieten de Franekeer hoogleraar Nicolaas Ypeij en provinciaal ingenieur Jelle Taeckes de Boer een peilmerk beitelten in de Verwersbrug bij Leeuwarden. Maar hoe handhaaf je een waterpeil zonder dwingende middelen? Aanbevelingen uit diverse onderzoeksrapporten werden niet omgezet in maatregelen. De algemene stemming binnen het provinciebestuur bleef terughoudend, temeer omdat amper geld was voor belangrijke verbeteringen aan het onderhoud van sluizen en waterwegen.

1825 als wake-up call

In de eerste drie decennia van de negentiende eeuw nam het aantal nieuwe bedijkingen een vlucht, waaronder enkele polders die bemaald werden met stoomtechniek. Ondertussen ging de landelijke overheid zich actief bemoeien met de ruimtelijke ordening van Nederland. De opeenvolgende regeringen van het in 1813 gestichte koninkrijk voerden een vernieuwingsagenda. Twee jaar later werd de aanleg van een bedijking wettelijk onderworpen aan een vergunningsplicht. Gedeputeerde Staten moesten nieuwe plannen beoordelen op de gevolgen voor de scheepvaart en waterlossing. Ook mocht turfwinning in laagveen vanaf 1819 alleen nog plaatsvinden als veenbazen bijdroegen aan een fonds om latere droogmaling van veenplassen te betalen. Ondanks de nodige tegenstand schikte Fryslân zich naar de wetten en voorschriften van de regering. Het provinciebestuur ging evenwel relatief soepel om met de polderaanvragen, zeker bij kleine plannen met weinig hectares. De

Een ondergelopen weiland in It Lege Midden. [collectie Tresoar]

Grietman van Weststellingwerf en statenlid Willem Anne van Haren (1749-1835) pleitte voor verbeteringen in het waterbeheer. [foto Rijksmuseum]

- > Verder lezen?
- **Jan Louman**, *Fries waterstaatsbestuur*. Amsterdam, 2007
 - **Gerard ter Haar & Pieter Bolhuis**, *De loop van het Friese water. Geschiedenis van het waterbeheer en de waterschappen in Friesland*. Franeker, 2004
 - **Dirk Wouda**, *Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis*. Sneek, 1951
 - **Mark Raat**, ‘Sodanige bedijkingen strecken tot profijte vant gemenebeste’. De politiek-maatschappelijke betekenis van zeventiende-eeuwse landwinningsprojecten in en nabij het Friese veengebied.’ *De Vrije Fries* 103 (2023) 74-93.

Over de auteur
Mark Raat (Medemblik, 1988) is promovendus bij de Fryske Akademy en de Rijksuniversiteit Groningen. Hij doet onderzoek naar besluitvorming over het veenlandschap door het Friese bestuur in de periode 1800-1850.

regionale waterveiligheid bleef daarom zorgwekkend, aangezien de onderliggende problemen niet opgelost werden. Maar het gewest kon niet stilzwijgend toekijken, zo vond de grietman van Weststellingwerf, Willem Anne van Haren. Hij ontpopte zich tot voornaamste pleitbezorger van verbeteringen. Van Haren wees de Staten op slecht dijkonderhoud, een tekort aan waterkeringen en te trage uitloop naar de zeesluizen. In juli 1823 stelde hij zijn collega’s voor de koning te verzoeken om financiële steun voor de ‘ongelukkige en zozeer hulp behoevende toestand, waarin zich deze provincie bevindt.’ Dat voorstel kreeg steun, maar de regering kwam niet met geld over de brug. De stormvloed van 3-5 februari 1825 drukte Fryslân met de neus op de feiten. Na het breken van de dijken liep het gehele zuidwesten van de provincie onder water. Er moest nu écht wat gebeuren, zo concludeerde een spoedig na de ramp ingestelde onderzoekscommissie. Na jaren voorbereiding werden in de decennia na 1830 enige honderden grotere en kleinere verbeteringen in het boezembeheer uitgevoerd, zoals het verdiepen en verbreden van waterwegen richting de zeesluizen. Ondertussen werd gedurende de rest van de eeuw ruim 100.000 hectare boezemland ingepolderd. Daardoor bleef de afwatering van de alsmaar krimpende boezem problematisch.

Verbeteringen

Vanaf het midden van de negentiende eeuw ontstond binnen het provinciaal bestuur steeds meer consensus over dwingende maatregelen. Wederom was inpoldering een heilig doel. In 1867 werd de stimuleringsmaatregel van 1774 vernieuwd. Gedeputeerde Staten ergerden zich aan landeigenaren die poldervorming blokkeerden. Zij werden beschouwd als koppige dwarsliggers met ‘bekrompen denkbeelden, verkeerde inzichten en een gebrek aan ontwikkeling’. Tevens ging het provinciebestuur de oprichting van waterschappen stimuleren. Die moesten meer coördi-

Een plaquette in het Woudegemaal met de verwijzing naar het Statenbesluit voor de bemaling van de Friese boezem. [Wikimedia Commons]

natie in afwatering op de boezem brengen. Stap voor stap bewoog Fryslân zich zo in de richting van meer overheidsbemoeienis met het waterbeheer. Ook door het Rijk werd dit beschouwd als een cruciale voorwaarde voor een productiever boerenbedrijf. Als verbetering van de waterlossing op zee werd tegen het einde van de negentiende eeuw gedacht aan de indijking van de Lauwerszee, in combinatie met de aanleg van een bergboezem. Fryslân, Groningen en het Rijk werden het echter niet eens over de kosten en doelmatigheid. Gaandeweg ontstond het alternatieve idee van de inzet van een stoomgemaal bij Lemmer. Op 7 februari 1913 besloten Provinciale Staten tot bemaling van de Friese boezem. De historische betekenis van dit besluit wordt onderstreept door een stenen plaquette in de machinehal van het Woudagemaal. Na de ingebruikname in 1920 verbeterde het boezembeheer significant, ondanks dat het vermogen van het gemaal ongeveer de helft van de benodigde capaciteit voor noodsituaties kon leveren. Om de kosten te dekken werd een provinciale bemalingsbelasting ingevoerd.

Vruchtbare weide

Onder normale omstandigheden zorgde het Lemster stoomgemaal ervoor dat de laaggelegen polders jaarrond droog konden blijven. Dirk Wouda bestempelde dat als ‘een factor van niet hoog genoeg te schatten betekenis’ voor de agrarische ontwikkeling van Fryslân. Het ideaal van It Lege Midden als een grote, groene en vruchtbare weide lag nu binnen handbereik. Andere verbeteringen kwamen in de jaren zestig van de vorige eeuw. De Lauwerszee werd alsnog afgesloten, er kwam een nieuwe sluis in de Dokkumer Nieuwe Zijlen en bij Stavoren verrees het elektrische Hooglandgemaal. Ondertussen verbeterde de coördinatie over de boezem door de totstandkoming van elf overkoepelende waterschappen tussen 1961 en 1977, als gevolg van de ruilverkavelingen. Na jarenlange voorbereiding kwamen alle waterschapstaken voor geheel Fryslân in januari 2004 in handen van één partij: Wetterskip Fryslân. Qua techniek is de organisatie tot veel meer in staat dan vorige generaties ooit voor mogelijk hielden. In onze tijd zijn er, net als in het verleden, prangende uitdagingen. Zo is de bodemdaling in het Friese veenweidegebied een actueel thema. In 2021 besloten provincie, Wetterskip en betrokken gemeenten tot geleidelijke verhoging van het waterpeil. Dit moet de inklinking van veen afremmen en de boezemcapaciteit vergroten. Los van opvattingen over nut of noodzaak kunnen we dit besluit beschouwen als een breuk met een eeuwenoude ambitie. Generaties Friezen droomden immers over zo droog mogelijke polders, mede door het trauma van 1825. Inmiddels zijn we tweehonderd jaar verder en nog steeds is de loop van het Friese water een zaak van politieke keuzes. De herdenkingsactiviteiten van 2025 helpen ons daarbij stil te staan. <

Tromgeroffel in de verte

De laatste tijd klinken steeds vaker geluiden over herbewapening. Diverse Europese landen nemen concrete besluiten over ingrijpende investeringen in materieel en mensen. In ons land worden reservisten gevraagd naar hun motivatie, inzet en training en een eerste roep om herinvoering van de dienstplicht wordt al gehoord.

Op een bescheiden manier herinneren een paar onooglijke voorwerpjes in het Fries Museum aan een oorlog die 210 jaar geleden eindigde. Een suterich lapje leer en een afgesleten vork zijn getuigen van de laatste Napoleontische oorlog. Lang duurde die oorlog niet. Hij wordt ook wel *Cent Jours* (Honderd Dagen) genoemd, naar de periode tussen Napoleons terugkeer van Elba en de beslissende veldslag bij Waterloo op 18 juni 1815. Napoleon besloot in de Zuidelijke Nederlanden te beginnen. Daar stuitte hij op de legers van Pruisen en op de Britten onder leiding van Arthur Wellesby, de hertog van Wellington. De Nederlands-Belgische troepen onder aanvoering van de prins van Oranje (de latere koning Willem II) schaarden zich ook onder Lord Wellington. Tussen de Nederlandse jongens en mannen liep Hendrik Meursinge, die net zijn studie medicijnen achter de rug had. Op een klein briefje, verstopt in het opvouwbare drinknapje, schrijft hij niet over de verschrikkingen van de slag maar over de dingen die hij bij zich droeg: ‘Dit is vork waarmede ik geëten heb gedurende den veldtocht / 1815 tegen de Frantzen en de veldslag bij Waterloo / dit napje was mijn glas om uit te drinken / mijn lepel & mes int? te zoekt gereackt / H. Meursinge Chir.’

Bij de Slag van Waterloo raakte de prins van Oranje gewond. Negen jaar later maakte Jan Willem Pieneman een immens groot schilderij van het strijdtoneel, met een centrale plek voor Wellington te paard. Links naast een veldtrom ligt Willem II op een brancard tussen enkele jonge mannen. Mag ik hier chirurgijn Hendrik Meursinge in herkennen of is dat ‘wishful thinking’? <

^ Jan Willem Pieneman, De slag bij Waterloo, 1824. Olieverf op doek, 825,7 x 555 cm met lijst [collectie Rijksmuseum]

Opvouwbaar leren drinknapje met vork en briefje van Hendrik Meursinge. [Fries Museum - collectie Koninklijk Fries Genootschap]

Marlies Stoter is conservator oude kunst bij het Fries Museum.

De zwerftocht van een boek

Tot de oudste stukken in de bibliotheek van het Hof van Friesland, die op 5 maart door het gerechtshof Arnhem-Leeuwarden werden overgedragen aan Tresoar, behoren de ‘incunabelen’. Dit zijn boeken uit de eerste generatie drukwerk [ca. 1450-1501]. Anne Tjerk Popkema onderzocht de in 2023 opgedoken achtste incunabel in deze bibliotheek, *Expositiones sive Declarationes* uit 1491, geschreven door jurist Haring Sjoerds Sinnama uit Heeg. Het boek maakte een bijzondere reis, die Popkema reconstrueerde via sporen in en op het boek zelf. Een onderzoeksimpressie.

Op 14 januari 1982 deponeerde toenmalige president van het gerechtshof mr. J.G. Beversluis een bruine kartonnen doos met daarin een heel oud boek uit 1491 bij de Provinciale Bibliotheek (PB), de voorloper van Tresoar. De dag erna deed conservator Martin Engels een ‘eerste onderzoek’. Bij het getypte A4’tje, dat voornamelijk opvallende uiterlijke zaken van deze ‘incunabel’ beschrijft, is het kennelijk gebleven. Het boek ging terug in de doos tot ik het in de zomer van 2023 bij toeval tegenkwam, aangetrokken door die onopvallende doos, omdat het geen bibliotheeketiket bevatte. Wat bracht Engels destijds aan het licht, wat weten we over de auteur – de Friese jurist Haring Sjoerds Sinnama – en wat kon ik achterhalen over de omzwervingen van het boek?

Incunabelen zijn boeken die tot de eerste generatie drukwerk horen, vervaardigd vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst omstreeks 1450 tot en met het jaar 1500. Deze incunabel uit 1491 was weliswaar waardevol, maar typografisch en inhoudelijk weinig belangwekkend. Dat kwam vooral omdat zich in de Hofbibliotheek – sinds de brand van 1919 al in bruikleen bij de PB – al een exemplaar van dezelfde druk bevond. Dat eerdere exemplaar had Engels al goed beschreven in zijn *Catalogus van incunabelen te Leeuwarden* (1977) en het de signatuur ‘Hof 7’ gegeven. Het betreft de *Expositiones sive declarationes titularum utriusque iuris* [‘Interpretaties of verklaringen van de titels van de beide rechten’], gedrukt op 3 december 1491 in Keulen door Johann Koelhoff de Oudere. De auteur is volgens de openingspagina *Harynghus Sifridi Sinnama de Hagis Frisie*: Haring Sjoerds Sinnama uit Heeg.

Engels had het eerdere exemplaar al goed bestudeerd, en dus was wellicht zijn interesse in dit tweede exemplaar enigszins geluwd. Dat zou kunnen verklaren waarom het exemplaar dat hij in 1982 in handen kreeg, niet in de catalogus werd opgenomen en dus onder de radar kon blijven.

Details van de incunabel *Expositiones sive Declarationes* uit 1491 van jurist Haring Sjoerds Sinnama uit Heeg. Dit is het titelblad, met vele latere aantekeningen. Rechts onderaan een bezitterskenmerk van de rechtsgeleerde Cramer. [collectie Tresoar]

Engels’ ‘eerste onderzoek’

Engels heeft een scherp oog en een brede kennis. Dat hij zijn eendaagse onderzoek wist te beperken tot één getypt A4 zegt niets over de diepgang maar veel meer over zijn ervaring. Engels gebruikt de *termini technici* van de bibliografie en geeft de informatie over het boek uiterst compact weer. Dat het boek houten, gebroken platten heeft, over de rug met [varkens?]leer bekleed, met op het achterplat nog bewijs van een oudere, verloren gegane sluiting; dat aan de binnenzijde van het achterplat oudere [incunabel?]bladen zitten; dat op de rug zowel een modern etiket met titel als daarboven een oudere en vervaagde handgeschreven titel te lezen zijn; dat op de frontsnede een soort tabs [‘klavieren’] te vinden zijn, die het begin van een nieuw boekdeel markeren; dat alleen de eerste tekstpagina een ingevulde openingsletter [‘initiaal’] bevat, versierd met rankwerk en daarboven een getekend wapenschildje met de initialen A.N.S., en met allerlei oude aantekeningen in bruine inkt; dat de paginering fouten bevat en dat de verschillende boeken hun eigen paginering ook nog hebben. Dat allemaal hoefde ik alleen maar na te kijken, want Engels had alles, en nog veel meer, al gezien. Maar vooral over de reis van het boek door tijd en ruimte, en over de auteur, was nog genoeg aan te vullen en te ontdekken.

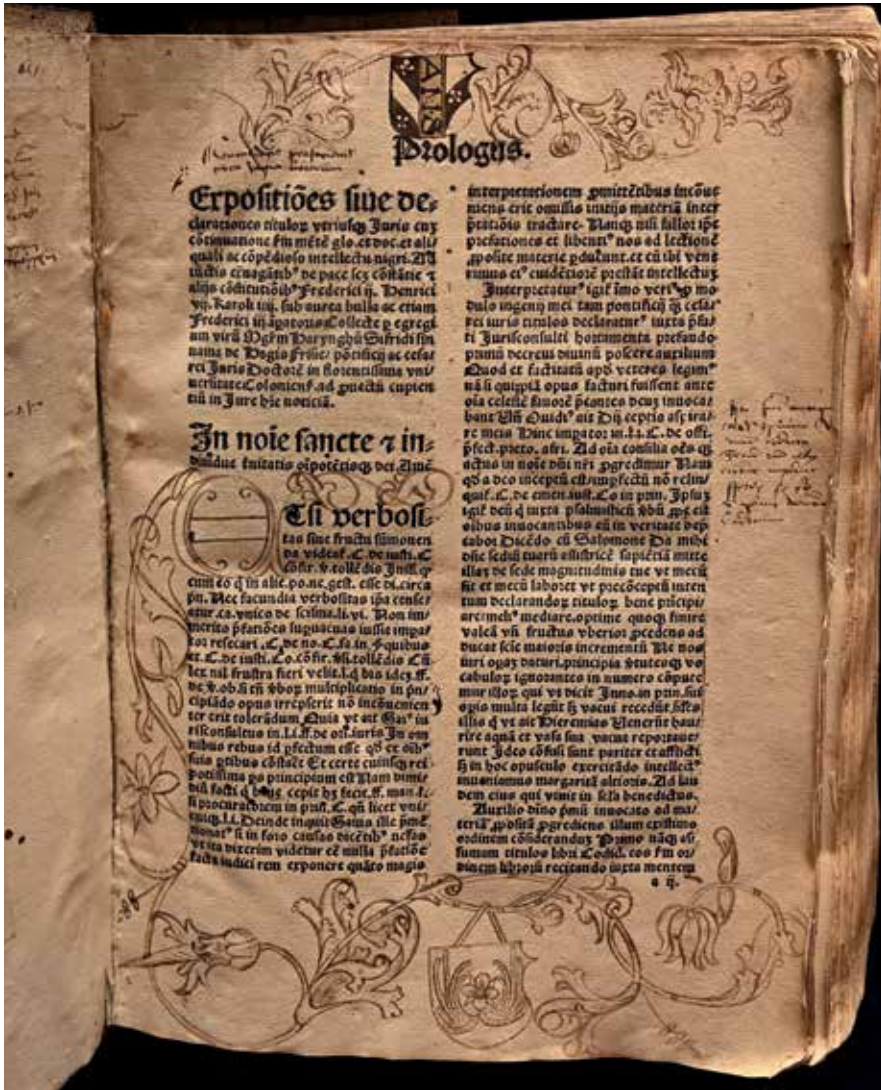
Haring Sjoerds Sinnama

Als startpunt voor de kennis over de auteur, Haring Sjoerds Sinnama, neem ik de rechtshistoricus Robert Feenstra (1920-2013). Onder de titel *Bibliotheca frisica juridica* schreef hij een reeks ‘bio-bibliografische notities over enkele weinig bekende Friese juristen’ in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* in de periode 2007-2009. Veel van wat hierna volgt over Sinnama, is aan Feenstra’s notities ontleend. Feenstra opent zijn reeks met Sinnama, wellicht ook omdat die ‘de oudste met name bekende Friese jurist [is] van wie een werk in druk verschenen is’. Sinnama is vóór 1465 geboren en woonde als jongeling te Heeg. Dat laatste blijkt uit de openingregels van het boek, waar de plaatsnaam naar het Fries van die tijd is gelatiniseerd als *Hagis*; in het verleden leidde dat soms tot verwarring met Den Haag, ook

Fryslân BOEKHISTORIE

Voor- en achterplat, beide gebroken. Van het achterplat is het afgebroken deel nog bewaard. De inkeping wijst op een (verloren) slot. [collectie Tresoar]

Met de hand versierde openingspagina. Midden bovenaan een wapenschild met de initialen 'A.N.S.'. [collectie Tresoar]

al stond er duidelijk bij: *Frisie*.

In 1476 schreef Sinnama zich in als rechtenstudent aan de Keulse universiteit, waar in die tijd veel Friezen heen gingen om rechten te studeren. In Fryslân lijkt Sinnama weinig meer geweest te zijn nadat hij in 1476 zijn studie begon, in 1487 zijn eerste graad behaalde en in 1491 promoveerde. In dat laatste jaar is zijn academische opleiding compleet. Een halfjaar na zijn promotie publiceert Sinnama zijn *Expositiones sive declarationes*, en tegen die tijd is hij ook al aangesteld als plaatsvervangend hoogleraar in het canonieke recht. 1491 was duidelijk een zeer vruchtbaar jaar voor Sinnama en zijn ster rijst in de jaren daarna. In 1493 treedt hij op als raadgever van Rooms keizer Frederik III – en na diens dood in dat jaar van keizer Maximiliaan I – bij hoog oplopende geschillen tussen Friezen en Groningers. Deze diensten zullen hebben geholpen om een positie als ‘assessor’ te verkrijgen in het Rijkskamergerecht, dat keizer Maximiliaan in 1495 oprichtte en de hoogste rechtsinstantie van het Heilige Roomse Rijk werd; Sinnama woonde de openingszitting in datzelfde jaar bij.

Sinnama stierf in 1513 te Worms. Wat gedrukte publicaties

In Fryslân lijkt Sinnama weinig meer geweest te zijn nadat hij in 1476 zijn studie begon

betreft, is het bij zijn boek uit 1491 gebleven, al is in latere catalogi wel sprake van uitgaven uit 1494 en 1500. Omdat daarvan nooit een exemplaar is opgedoken, blijft onzeker of die informatie klopt.

Al kort na zijn promotie eert de ‘vader van de bibliografie’ Johannes Trithemius [1462-1516] Sinnama met een passage in diens *Scriptoribus Ecclesiasticis* [1494], wat aangeeft hoe zeer zijn status toen al was gestegen. De eerste Fries die na Sinnama's dood in 1513 over hem rapporteert, is de kroniekschrijver Worp van Thabor [overleden in 1538] in zijn *Kronijken van Friesland* [4^e en 5^e boek, over de jaren 1493 en 1500]. Enkele decennia later neemt de eerste ‘landshistorieschrijver’, Suffridus Petrus [1527-1597], hem op in zijn *De scriptoribus Frisiae*. Door Trithemius en Petrus gevoed, duikt Sinnama in de 17^e en 18^e eeuw ook op in andere belangrijke overzichtswerken van academische kopstukken uit de lage landen. Halverwege de 19^e eeuw schreef Ulbe Arends Evertsz – raadsheer van het Hof van Friesland – nog twee lange stukken over Sinnama, en als gezegd ontleende ik veel van het bovenstaande aan Feenstra's notities uit 2007-2009. Ondanks dit alles lijkt Sinnama te zijn weggezakt in het collectieve Friese geheugen. Hij heeft geen eigen lemma gekregen in *de Nieuwe Encyclopedie van Fryslân*, terwijl zijn verdiensten – de eerste met name bekende Fries van wie een juridisch werk in druk verscheen, een belangrijke

rechtsgeleerde in het West-Europa van rond 1500 – dat wel degelijk zouden rechtvaardigen.

Eerdere bezitters

Het is altijd belangwekkend om van oude boeken vast te stellen waar ze wanneer en door wie gebruikt zijn. Deze ‘provenance’ (herkomst) vertelt ons meer over de interesse in de inhoud. Die interesse kan mettertijd veranderen: ze kan bijvoorbeeld eerst religieus zijn en dan cultureel, of eerst juridisch en dan historisch. Om zulke interesses bloot te kunnen leggen, moeten we kijken naar sporen in het boek die zijn achtergelaten door eerdere gebruikers. Voor de herkomst van deze incunabel hebben we veel aan Engels’ voorlopige transcripties van de aantekeningen op het voorplat en de eerste pagina’s; dat zijn immers vaak plaatsen waar bezitters meestal hun naam of kenmerk achterlaten. Er zijn verschillende bij die goede aanknopingspunten bieden om meer te weten te komen over de route van de incunabel door ruimte en tijd.

Intrigerend is een notitie van vier korte regels op het voorste ‘dekblad’ (het blad dat tegen de binnenzijde van het voorplat geplakt is). Engels kon een deel ontcijferen: de beginwoorden *Istum librum* [‘Dit boek’], op de tweede regel de woorden *anno millesimo quingentesimo octavo*[?] [‘in het jaar vijftienhonderdenacht’, Engels was onzeker over *octavo*], op de derde regel de naam *leonelli*, en het begin en eind van de vierde en laatste regel: *legati de ... Concordiensis Episcopi*. Aan de hand van een 18^e-eeuws naslagwerk suggereerde Engels dat hier ‘Jo. Bapt. Leonellus’ bedoeld kon zijn, een jurist uit Perugia en auteur van rechtsgeleerd werk. Maar zonder twijfel gaat het hier om Leonellus Chiericatus [1443-1506], bisschop van Concordia, zelf auteur van maar liefst negen titels – vooral preken en oraties – die in de incunabelperiode vrij gretig gedrukt en herdrukt werden. Chiericatus’ biografie laat zien dat hij een bloeiende carrière kende. In 1487 werd hij zelfs nuntius, met daarbij een rol als pauselijk gezant (*legatus de latere*), woorden die we ook in de laatste regel van de notitie terugzien.

Chiericatus was dus een zeer hooggeplaatst geestelijke, een direct vertegenwoordiger van de paus, met verregaande bevoegdheden in buitenlandse politieke en diplomatieke zaken. Hij was ook jurist, opgeleid en gepromoveerd in het canonieke recht aan de universiteit van Padua. Al is niet alles leesbaar, de aantekening in de incunabel lijkt daarmee een herkomstnotitie te zijn: “Dit boek ... / in het jaar 150? / van Leonellus, / pauselijk gezant *‘de latere’*, bisschop van Concordia.” Het handschrift van de aantekening dateert ook uit die periode, en volgens Engels is ze van dezelfde persoon als degene die de talrijke Latijnse aantekeningen in de kantlijnen van het boek aanbracht [zie bijvoorbeeld de onderste afbeelding links, p. 18].

Dat lijkt echter niet Leonellus zelf geweest te zijn, want een vergelijking van de notitie met een ‘autograaf’ (een door

De incunabelen uit de Hofbibliotheek

Deze nieuw opgedoken incunabel is de achtste die de Hofbibliotheek telt. De overige zeven (signaturen: Hof 1-7, de nieuwe krijgt dus de aanduiding: Hof 8) zijn in 1977 door Martin Engels beschreven in zijn *Catalogus van incunabelen te Leeuwarden*. Het zal niet bevreemden dat het Hof vooral juridische incunabelen bezat: naast een verklarend woordenboek van klassiek Latijn (Hof 6) zijn het alle rechtsgeleerde werken. De oudste incunabel (Hof 2) stamt uit januari 1475, de jongste (Hof 7 en 8) uit december 1491. De meeste (Hof 2, 3, 4 en 5) zijn gelegateerd aan het Hof door Johannes Henricus Voorda [1732-1814], een Leeuwarder advocaat en hoogleraar te Utrecht en Franeker. Hof 6, het Latijnse woordenboek, was ooit in het bezit van Bonaventura Vulcanius [1538-1614], een hoogleraar Grieks te Leiden, die in 1597 ook de wereldberoemde 6e-eeuwse Gotische *Codex Argenteus* voor het eerst uitgaaf (en à propos degene was die die klinkende naam bedacht). Hof 7 – de ‘oudere’ Sinnama-incunabel – stamt uit de bibliotheek van rechtsgeleerde en advocaat aan het Hof Jacobus Bouricius [1544-1622. Hij was de vader van Hector Bouricius [1592-1636], die na het Franeker hoogleraarschap griffier van het Hof werd – waarbij hij ook de verantwoordelijkheid over de Hofbibliotheek kreeg – en uiteindelijk ook raadsheer in het Hof.

Leonellus zelf geschreven stuk tekst] uit 1473 laat zien dat Leonellus de notitie niet zelf schreef. Maar wie was het dan wel? Een klerk van Leonellus? Iemand die het boek na Leonellus’ dood in bezit kreeg?

Wie het ook was, gezien de vele annotaties gebruikte hij het boek intensief en was het ongetwijfeld iemand die juridisch onderlegd was. Totdat de handschriftenkwestie is opgelost

Aan de binnenzijde van het voorplat werd een leeg vel geplakt, waarop latere bezitters aantekeningen maakten. [collectie Tresoar]

– en daar zal meer onderzoek voor moeten plaatsvinden – kunnen we niets zekerders stellen dan dat een van de eerste gebruikers het bezit kort na 1500 toeschreef aan bisschop en nuntius Leonellus Chiericatus, een van de hoogstgeplaatste geestelijken van rond 1500, die in pauselijke kringen verkeerde. Op zich al een spannende gedachte.

Negen Latijnse regels

De aantekening die, zo vermoed ik, het een-na-oudst is, is ook op het voorste dekblad te vinden: negen Latijnse regels onder de net behandelde regels, in [vroeg-]16^e-eeuws schrift. Het is een samenvatting van een brief van de Romeinse redenaar Cicero aan Publius Vatinius uit 45 v. Chr., waarin Cicero de laatste bedankt voor diens waardering voor verleende diensten. De notitie biedt ons amper houvast voor identificatie. De overige aantekeningen op het dekblad zijn van jongere hand, maar eerst moeten we het boek weer dichtslaan en ons richten op de Duitstalige aantekening op het houten voorplat. Die duidt op een schenkingsaantekening: *Dem herrn ...* [‘Aan/voor de heer ...’]. Engels kon destijds nog wel enkele andere woorden ervan ontwaren, maar weinig dat helpt om een eerdere bezitter of datum te bepalen. De inscriptie is in het Alemannisch, een Opperduits dialect; leesbare woorden als *zuo* [‘te’], *gen* [‘naar’] en *antwurt* [‘antwoord’] duiden daarop. Op het woord *herrn* lijkt een woord met hoofdletter te volgen, bestaande uit twee delen; het tweede deel is *sigler*, het eerste deel kan *In* zijn. Dan zou er *Insigler* staan, en in dat geval kan het om een functionaris gaan: een zegelaar, of zegelvoerder, wat zeker niet vreemd

Aan de binnenzijde van het gebroken achterplat zit drukwerk geplakt, mogelijk ook afkomstig uit een incunabel. [collectie Tresoar]

zou zijn. Voeg ik de verschillende inzichten samen, dan doemt ook een mogelijke verklaring op voor het deels leesbare *M...rsp...g*, op de laatste regel. Dat kan een plaatsnaam zijn, gezien het voorafgaande voorzetsel *gen* [‘naar’] en het feit dat er een hoofdletter is gebruikt. Wat woordbeeld betreft zou *Mörspurg* goed passen, een slot nabij Zürich (nu: Schloss Mörsburg), voor het eerst genoemd in 1094, nog altijd bestaand en in gebruik als historisch museum. Ik lees voorlopig de inscriptie als volgt: *Dem herrn Insigler zuo vver[...?] / antwurt der sol er gen / Mörspurg verschaffen*. Het is niet te zeggen of het de schenker of de verkrijger was, of nog weer een heel andere persoon, die in het boek zelf her en der Duitstalige aantekeningen maakte. Ik vermoed verder dat de eerder genoemde initialen ‘A.N.S’, in een wapenschildje op de openingspagina, uit de Zwitserse periode van het boek kunnen stammen – maar ze kunnen gemakkelijk decennia of zelfs eeuwen ouder zijn dan de notitie op het voorplat.

Van latere datum

Alle andere aantekeningen die ik aan een persoon of plek heb kunnen koppelen, zijn uit de 19^e eeuw. Dit latere deel van de bezittersgeschiedenis begint met de aantekening op het titelblad die Engels transcribeerde als: *AG Crameri ICTi / Turici 1816 / c. flor. 2*. Had Engels in 1982 reeds Google ter beschikking gehad, dan had hij vast vlug uitgevonden dat het hier gaat om de Duitse rechtskundige Andreas Wilhelm Cramer; de G slaat terug op het gelatiniseerde ‘Guilielmus’, de afkorting ‘ICTi’ betekent ‘Iurisconsulti’ [=rechtsg geleerde]. Cramer is in 1760 in Kopenhagen geboren, waar zijn Duitse vader, Johann Andreas Cramer, toen luthers hofpredikant was. Zijn vader werd vervolgens professor in de theologie aan de universiteit Kiel, waar hij in 1788 ook stierf. Andreas studeerde daar – en ook in Leipzig – en promoveerde in 1785 in de rechten, aan de universiteit van Kiel. Daar werd hij in 1786 professor in de rechten, was hij tussen 1805-1813 meermaals rector en vanaf 1826 ook ‘Oberbibliothekar’ van de universiteitsbibliotheek, tot zijn dood in 1833. Zijn boeken werden in 1834 geveild, en inderdaad vinden we in de bijbehorende veilingcatalogus op p. 19 (nr. 172) onze titel terug. Op de titelpagina van de incunabel zien we onder Cramers naam nog *Turici 1816* staan. ‘Turici’ werd door Engels al geïdentificeerd als de latinisering van Zürich. Omdat de derde regel een bedrag [*c. flor. 2*] lijkt te bevatten, vermoed ik dat Cramer het boek in Zürich in 1816 heeft gekocht; het is bekend dat Cramer voor zijn gezondheid af en toe naar Zwitserland reisde en dan ook bibliothele activiteiten ontplooid. De Züricher Universiteitsbibliotheek, zo bleek bij navraag, bezit of kent geen veilingcatalogus uit het jaar 1816, dus het is goed mogelijk dat Cramer het boek rechtstreeks van een Züricher handelaar of privépersoon verkreeg. Hoe dan ook, een en ander duidt erop dat het boek pas in de vroege 19^e

Op straat gesmeten?

Het Friese Hof was tot 1811 de hoogste rechtsprekende instelling in Fryslân, de bibliotheek bestaat uit circa 2000 banden. Bekend is dat bij de grote brand die op 6 februari 1919 het Paleis van Justitie aan het Zaailand – waar zich destijds de Hofbibliotheek bevond – trof, boeken vanuit de zolder op straat moesten worden gesmeten. Daarbij zijn in ieder geval bij twee andere banden de houten platten gebroken. Dat lot zou ook onze incunabel getroffen kunnen hebben, de aard van de breuken van de platten verzet zich daar niet per se tegen – al is de schade in dat geval wel opvallend klein gebleven. Ook aan de doos is niets te zien van dergelijke schade, maar die verpakking kan heel goed pas na 1919 zijn gemaakt. In dit scenario zou het boek dus ergens tussen 1893 en 1919 in het bezit van het Hof zijn gekomen. Ook dit scenario is speculatief, het boek kan ook later pas naar Leeuwarden zijn gekomen, al zullen de platten in dat geval vast al gebroken zijn geweest. Helaas werd het boek nooit geregistreerd in de boekencatalogi van het Hof. Bekend is wel dat enkele bijzondere stukken in een kluis op de griffie van de rechtbank werden bewaard. Misschien gold dat ook wel voor dit boek.

Bij de grote brand die op 6 februari 1919 het Paleis van Justitie aan het Zaailand – waar zich destijds de Hofbibliotheek bevond – trof, moesten boeken vanuit de zolder op straat worden gesmeten. Daarbij zijn in ieder geval bij twee andere banden de houten platten gebroken. Dat lot zou ook Sinnama’s incunabel getroffen kunnen hebben. [collectie Tresoar]

eeuw Zwitserland verliet om naar Kiel te worden verplaatst. Twee andere aantekeningen op het dekblad wijzen erop dat het boek in de daaropvolgende decennia in Noord-Duitsland bleef. De eerste is een notitie in inkt, helemaal links op het dekblad, waarbij een niet goed ontcijferbare naam aan een plaats en jaar worden gekoppeld: *Güstrow 1863*. Güstrow is een stadje in Mecklenburg-Vorpommern, nabij Rostock. Dan is er ook nog een andere notitie, in potlood, die duidelijk maakt dat ene Paul Schulz het boek op 11/1/1893 bestudeerde en als ‘*Complet!*’ betitelde. Het gaat hier om de boekhandelaar Paul Schulz, die, zo blijkt uit een Duits boekhandelsvakblad uit 1893, in die periode de opvolgende eigenaar [‘Nachfolger’] was van ‘Anton Send’s Buchhandlung’ in het plaatsje Meerane, onder Leipzig. Met Schulz is de jongste met name bekende eigenaar van het boek geïdentificeerd, totdat het in de Hofbibliotheek in Leeuwarden terecht komt. Maar wanneer gebeurde dat dan? Dat is lastig te zeggen, er is (nog) geen archiefbewijs van de koop of schenking boven water gekomen. Het zal uiteraard pas na 1893 zijn geweest.

Reis van het boek

Met de nodige slagen om de arm, neemt de reis van het boek grofweg de volgende contouren aan: nadat de Friese jurist Haring Sjoerds Sinnama, in 1491 te Keulen in de rechten gepromoveerd, een manuscript van juridische snit inleverde bij de Keulse drukker Johan Koelhoff de Oudere, wordt het boek in december 1491 aldaar gedrukt. Terwijl

Sinnama’s carrière als rechtsg geleerde en raadgever een indrukwekkende vlucht neemt, gaat ons boek op reis naar het zuiden. Kort na 1500 is het kennelijk in het bezit van bisschop van Concordia en pauselijk gezant Leonellus Chiericatus; een anonieme, juridisch onderlegde eigenaar die het boek zelf intensief gebruikte, maakt in dezelfde periode melding van Leonellus’ bezit. Ergens na 1506 reist het boek weer noordwaarts, naar Zwitserland, waar een anonieme persoon – wellicht een zegelvoerder – het uiteindelijk krijgt aangeboden en het aan het slot Mörsburg, nabij Zürich, ter beschikking stelt; ene ‘A.N.S.’ lijkt het in die Zwitserse periode ook in bezit te hebben gehad. Daar, of althans in Zwitserland, lijkt het vervolgens lange tijd te hebben verbleven. In 1816 koopt de Kieler hoogleraar Andreas Wilhelm Cramer het in Zürich en reist het boek naar Noord-Duitsland. Daar wisselt het boek in de 19^e eeuw meermaals van handen, komt het in Güstrow terecht en vervolgens ook in Meerane, onder Leipzig, bij de boekhandelaar Paul Schulz. Onbekend is wanneer het in handen van het gerechtshof te Leeuwarden is gekomen, maar mogelijk was dat ergens tussen 1893 en het moment van de brand in het Paleis, in 1919 [zie kader]. Vervolgens bleef het in de Hofbibliotheek – wellicht gescheiden van de rest van de collectie – tot het in 1982 bij de Provinciale Bibliotheek aan de Boterhoek werd gedeponeerd en sindsdien in het depot aldaar is bewaard, ongeregistreerd. In 2023 kwam het weer voor het licht. <

Dit artikel is in iets andere vorm, en met veel bronverwijzingen, op 5 maart verschenen in een bijzondere uitgave ter gelegenheid van het symposium bij de overdracht van de Hofbibliotheek aan Tresoar.

Anne Tjerk Popkema (Burgum, 1975) is specialist Oudfries en Boekgeschiedenis bij Tresoar en universitair docent Oudfries aan de RUG. Daarnaast is hij zelfstandig publicist, vertaler en taalonderzoeker, evenals bestuursadviseur bij het Rijksadviesorgaan voor de Friese taal DINGtiid.

Friese vroedvrouwen in de crisisjaren

Tot ver in de negentiende eeuw begeleidden vroedvrouwen in Nederland bijna alle bevallingen. Totdat ze vanaf 1900 concurrentie kregen van artsen en steeds meer vroedvrouwenpraktijken verdwenen. Zeventig jaar lang hadden ze het lastig, totdat vanaf 1970 hun beroepsperspectieven weer gunstiger werden. Drie vroedvrouwen – tegenwoordig verloskundigen genoemd – startten tegen de dalende trend in hun praktijken in 1934 in Fryslân. Antje Velde, Jetske Steen-de Jong en Jacobine Jensen vormden met elkaar een uitzonderlijke lichte vroedvrouwen die startten in de crisisjaren in Fryslân. Minie Baron portretteert ze.

Op 24 april 1934 studeerden in totaal zes vroedvrouwen af aan de Rijkskweekschool voor Vroedvrouwen in Amsterdam. Twee kwamen uit Fryslân, Antje Velde en Jetske Steen-de Jong. Samen met nog een derde studiegenoot, Jacobine Jensen, vestigden ze zich in Fryslân. Het was niets minder dan een trendbreuk. ‘Door de groote toename van jonge artsen wordt onze praktijk telkens bedreigd’, notuleerde de Friese afdeling van de beroepsvereniging in 1927. Daling van het geboortecijfer sinds het einde van de negentiende eeuw remde ook nog eens het perspectief op een renderende praktijk. Tot diep in de twintigste eeuw maakte de vroedvrouwenstand een moeilijke periode door. De wankelende positie is af te lezen aan het aantal vestigingen. Praktiseerden er in 1807 in Fryslân nog rond de 80, in 1893 was dat aantal gehalveerd. In 1933 tellen we er 33, in 1961 hield het met 16 op. Het aantal artsen daarentegen steeg tussen 1896 en 1933 van 121 naar 194. De perspectieven voor vroedvrouwen namen vanaf ongeveer 1970 weer toe. Begin 2024 waren er in totaal 166 werkzaam in Fryslân. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw vestigden zich slechts sporadisch nieuwe vroedvrouwen in de provincie, totdat er in 1934 ineens drie tegelijk begonnen. Het zou tot 1938 duren voor zich weer een nieuweling meldde.

Opleiding

Antje, Jetske en Jacobine begonnen goed toegerust aan hun beroeps carrière. Zij hadden een, naar de maatstaven van die tijd, moderne opleiding genoten die in 1922 van twee naar drie jaar was verlengd. Ook de bevoegdheden van vroedvrouwen werden zowel in 1924 als in 1932 uitgebreid. Vroedvrouwen mochten voortaan ook prenatale zorg bieden, adviezen geven, urine- en bloeddrukcontroles uitvoeren, injecties geven en een beperkt aantal medicijnen voorschrijven. Daar stond de verplichting tegenover om

< Vroedvrouw P.J.S. [Nel] Braam-Van der Woude praktiseerde in Jubbega, Hoornsterzwaag, Oude- en Nieuwehorne. Zij reed op de motor bij haar patiënten langs. Jacobine Jensen had ook korte tijd een motor, maar dat beviel haar niet, zij pakte de fiets weer. Verloskundige Heleen Dupont uit Noordwolde had ook een motor voor haar werk. [beeldbank Doarpsargyf Ald- en Nijhoarne]

van iedere bevalling een schriftelijk verslag te maken. In de opleiding werden deze nieuwe taken getraind. Het professionaliseringsgehalte steeg ook door de oprichting van een beroepsvereniging, de Bond van Vrouwelijke Verloskundigen. De Friese afdeling van deze landelijke bond kwam in 1897 van de grond. In het Interbellum werden vrijwel alle vroedvrouwen, ook de drie vroedvrouwen in dit artikel, lid van deze vereniging. Aan het begin van de twintigste eeuw was de organisatiegraad van de plattelandsvroedvrouwen evenwel veel lager. Als uiting van een groeiende beroepstrots en moderne beroepsopvattingen werd het gebruikelijk om zich geen vroedvrouw meer, maar verloskundige te noemen.

Stadspraktijk

Jetske Steen-de Jong [Suawoude, 1897 – Willemsoord, 1976] kreeg van huisarts Van Klaveren het advies zich in Leeuwarden te vestigen. Ze betrok samen met haar man een bovenwoning aan de Schrans. Om te beginnen kreeg ze van Van Klaveren één patiënt doorverwezen[!]. Deze goedgegunstige houding van de huisarts was meegenomen, want het was in de jaren dertig erg moeilijk om vanuit het

De Kweekschool voor Vroedvrouwen in Amsterdam aan de Camperstraat. Hier zijn Antje, Jetske en Jacobine opgeleid tot verloskundige. De Amsterdamse opleiding was na de sluiting van de school in Groningen in 1918 de belangrijkste recruteringsbron van Friese verloskundigen. [Stadsarchief Amsterdam]

< De afstudeergroep van de Kweekschool voor Vroedvrouwen in Amsterdam in 1934. Tweede van rechts vooraan is Antje Velde, geheel links Jacobine Jensen en Jetske Steen-de Jong staat achterste rij links. [archief Minie Baron]

> Een praktijkles op de Kweekschool voor Vroedvrouwen. ‘Patiënt’ is Jacobine, derde van links is Antje. [archief Minie Baron]

niets een eigen praktijk op te bouwen. Het echtpaar had bovendien geen geld om een praktijk te kunnen kopen. Voor een bevalling bracht Jetske f 12,50 in rekening, maar veel patiënten konden dat niet betalen. Tijdens de zwangerschap werd zo nu en dan een kwartje meegenomen als de zwangere voor controle kwam. Die controles vonden in de woonkamer plaats, op de sofa. De achterkamer was de wachtkamer, er werden lakens voor het raam gespannen om inkijk te voorkomen. Om het inkomen te verhogen werd Jetske ook gemeente-vroedvrouw. In die hoedanigheid hielp ze cliënten van de armenzorg. Dat leverde in 1934 f 10,- per bevalling op. Als ze in vervuilde gezinnen kwam, nam ze schone lakens van huis mee. Ook had ze een klein couveusekistje met drie kruiken om baby’s op temperatuur te houden. Jetskes herhaaldelijke verzoek om een vaste aanstelling bij de gemeente werd niet gehonoreerd. Toen een arts een deel van haar armenpraktijk wilde overnemen, werd ze door de gemeente voor dat deel zonder pardon aan de kant gescho- ven. Een andere inkomstenbron was haar verbintenis met het grootste ziekenfonds van Leeuwarden, Eendracht Maakt Macht. Ook dit fonds betaalde per bevalling, in 1934 keerde het fonds f 438,- uit aan de drie aan het fonds verbonden vroedvrouwen.

Geboortegolf

Ondanks de zware eerste jaren lukte het Jetske een goede reputatie en een rendabele praktijk op te bouwen. De geboortegolf na de oorlog gaf veel werk, ze deed toen honderden bevallingen per jaar. Voor veel – grote – gezin- nen in Huizum werd zij dé vroedvrouw. Jetske noemde haar patiënten stevast ‘kindje’, veel patiënten noemden haar ‘Steentje’. Een enkeling vond haar streng, maar over het algemeen werd ze vriendelijk en moederlijk gevonden, al was ze soms wel wat afstandelijk. Jetske was een actief lid van de Bond. Ze miste bijna geen enkele bijeenkomst en wierp zich op als provinciaal

vertegenwoordigster voor de landelijke vergaderingen. Vroedvrouwen moesten elkaar niet beconcurreren, vond ze. Er konden wel – als groep, niet als individu – aanbeve- lingsadvertenties in de kranten geplaatst worden. Ook zat ze enige tijd in de contactgroep met medici en zat ze in het tuchtcollege. Kortom, ze was een moderne professional. Jetske was een fysiek en mentaal sterke vrouw met duide- lijke maatschappelijke opvattingen: overtuigd drankbestrijd- ster, lid van de Geheelonthoudersbond en van de Rein Leven Beweging. Haar activistische houding bleek ook uit haar felle reacties als mannen besluiten namen over de positie van vrouwen. ‘Weer mannen die beslissen over mijn werk.’ Het was haar een paar keer overkomen.

Antje, Jetske en Jacobine begonnen goed toegerust aan hun beroepscarrière

In 1969, op 72-jarige leeftijd, stopte ze met haar praktijk. Ze had toen ongeveer 8000 baby’s ter wereld geholpen en op veel inwoners een onuitwisbare indruk nagelaten. Haar prak- tijk werd overgenomen door collega Timmermans-Hoekstra.

Plattelandspraktijken

Antje Velde en Jacobine Jensen konden ook geen praktijk kopen. Beide vrouwen hadden hun vader op jonge leeftijd verloren en waren afhankelijk van door anderen gecreëerde mogelijkheden. Hierdoor waren hun keuzemogelijkheden beperkter. Jacobine Jensen (Den Haag, 1911 - Sint Annaparochie, 1983) werd door huisarts Kliphuis uit Sint Annaparochie gevraagd om de zwangere vroedvrouw Swerms-de Jager te vervangen. Na haar bevalling volgde ze Swerms-de Jager op. Het werkgebied bestond uit de dorpen Sint Annapa- rochie, Sint Jacobiparochie, Berlikum en Westhoek. Jacobine

had net als Jetske en Antje naast de particuliere praktijk een contract als gemeentevroedvrouw. Deze combinatie kwam tot 1942 vaak voor. In het gemeenteverslag over 1937 wordt vermeld dat 12 keer verloskundige zorg aan armen is verleend. Hiervoor kreeg ze ruim f 14,- per bevalling. In de particuliere praktijk vroeg Jacobine f 15,- per beval- ling. Dit honorarium lag iets hoger dan dat van Jetske. Huisartsen vroegen aan boeren f 25,-. Toen dit haar ter ore kwam, eiste ze hetzelfde bedrag van deze patiëntengroep, temeer omdat ze meer ervaring had in het begeleiden van bevallingen dan de huisartsen. Het is niet bekend en ook niet meer na te gaan hoe groot haar praktijk was of hoeveel kinderen ze ter wereld heeft geholpen. Hoogstwaarschijnlijk was haar praktijk kleiner vergeleken met de stadspraktijk van Jetske. Haar particuliere praktijk was, net als bij Jetske, groter dan de armenzorgpraktijk.

De werkomstandigheden op het platteland waren veel zwaarder dan in de stad. Op de fiets, in weer en wind, in de zomer en in bitterkoude winters en bij nacht en ontij, werden de kraamvrouwen bezocht. De prenatale controles vonden soms in de voorkamer plaats, maar meestal bij de zwangere vrouwen thuis. Na haar huwelijk in 1935 met melkventer en kunstschilder Johannes Blanksma kreeg het echtpaar drie kinderen. Een ‘meisje voor dag en nacht’, zoals dat destijds genoemd werd, runde het gezin omdat Jacobine op de onmogelijkste tijden opgeroepen werd. Jacobine hield van haar werk en was een bevlogen verloskundige. Op het stijlvolle marmeren bord naast de voordeur stond ‘verloskundige’ vermeld, niet vroedvrouw. Ze had een sterk besef van professionaliteit. Patiënten en dorpsgenoten noemden haar ‘juffrouw’. Na de geboorte van haar derde kind, in 1944, stopte ze met haar praktijk. Die werd overgenomen door collega Zwaagmans uit Dokkum. Ze ging hierna nog jaren door als vervangster voor collega’s in de regio. Jacobine Jensens maatschap- pelijke betrokkenheid uitte zich in diverse bestuursfuncties, vooral bij onderwijsinstellingen. Ze was medeoprichtster van de plaatselijke ambachtsschool. Haar sociale bewogen- heid spreekt uit haar kledinggiften aan arme gezinnen en het lagere honorarium dat ze in rekening bracht aan arme gezinnen. >

Mej. A. Velde,
Gemt.-Vroedvrouw
TE BEETS,
maakt bekend dat ze zich
heeft gevestigd ten huize van
Sj. v. d. MEER.

Practijk overgenomen
van Mevr. Swerms—de Jager
J. B. JENSEN,
VERLOSKUNDIGE
Adres: MEJ. N. SMITS,
Oosteinde. St. Annaparochie

GEVESTIGD:
J. STEEN-DE JONG
VERLOSKUNDIGE
SCHRANS 143
TELEFOON 5260

Het was destijds gebruikelijk dat vroedvrouwen hun vestiging in de krant aankondigden. Aldus deden de drie dames dat in *Nieuwsblad van Friesland* (Hepkema’s courant) op 24 april 1935, de *Bildtsche Courant* op 4 september 1934 en in het *Leeuwarder Nieuwsblad* van 14 juli 1934.

Jetske (in het wit, geheel rechts) stond in de *Leeuwarder Courant* van 22 januari 1953 omdat ze de 80.000ste inwoner van Leeuwarden ter wereld heeft geholpen. [archief Leeuwarder Courant]

Antje in Beets

Antje Velde (Nijeberkoop, 1912 – Epe, 2011) werd benoemd als gemeentevroedvrouw in Opsterland, met als standplaats Beets (nu Nij Beets). Beetsterzwaag en Olterterp werden aan haar werkgebied toegevoegd. De Vereniging Plaatselijk Belang van Beets had zich bij de gemeente met succes sterk gemaakt voor de vestiging van een verloskundige in het dorp. M. Out was er van 1933 tot 1935, Antje Velde van 1935 tot 1944.

De fractie van de ARP in de gemeenteraad stelde de positie voortdurend ter discussie. Zij vond de praktijk te klein om te subsidiëren. De CPN-fractie zag het traktement als een vestigingstoelage, ‘bedoeld als toelage op de particuliere praktijk, welke de patiënten omvat die slechts een geringe vergoeding kunnen betalen’. Medio 1936 had Antje nog maar 4 armenzorgpatiënten gehad. In 1936 en 1938 hielp ze respectievelijk 5 en 8 armenzorgpatiënten. In 1938 werd de armenzorgpraktijk aan huisarts Pasma aangeboden, maar die vond het geboden bedrag veel te laag. Dat redde de positie van Antje. Het is niet bekend wat Antje voor een particuliere bevalling vroeg. Gezien bovenstaande opmerking was het kennelijk moeilijk om het honorarium te betalen als men net boven de armenzorggrens zat.

Jacobine hield van haar werk en was een bevlogen verloskundige

Jacobine Jensen noemde zichzelf al verloskundige in plaats van vroedvrouw. [archief familie Blanksma]

Dit artikel maakt deel uit van een groter onderzoek naar de verloskundige hulp in de 19de en 20ste eeuw in Fryslân, in het bijzonder de professionalisering van de vroedvrouwenstand.

Minie Baron (Appelscha, 1949) is historicus en promoveerde op een onderzoek naar de gezondheidszorg in de stad Groningen in de 19^e eeuw. Ze publiceerde o.a. over de eerste vrouwelijke apothekersassistente, hondsdelheid, de gehandicaptenzorg in Fryslân, de Drachtster ziekenhuizen en de Friese veehandel en veemarkten. Baron is als geaffilieerd onderzoeker verbonden aan de Fryske Akademy.

zorg nam hierna drastisch af. Voor gemeenten was dit het sein om de contracten met de gemeentevroedvrouwen niet te verlengen.

Antje kreeg op 16 juni 1944 op eigen verzoek eervol ontslag omdat zij met haar man, de Beetster onderwijzer Johannes Hoekstra, en hun twee kinderen naar Sneek verhuisde. De gemeente contracteerde hierna niet weer een verloskundige in Beets en Antjes particuliere praktijk werd evenmin overgenomen.

Verdwijnen

Vroedvrouwen waren voor hun praktijkmogelijkheden afhankelijk van de ruimte die huisartsen en gemeentebesturen hen gunden. Van de drie hier beschreven praktijken waren twee nieuw, waarvan eentje niet levensvatbaar bleek. Vroedvrouwen waren echter trotse en sterke vrouwen die zoveel mogelijk hun eigen beroepsinhoud wilden bepalen. Dat van de lichting 1934 zich drie in Fryslân vestigden, kwam vooral omdat twee van hen hier vandaan kwamen en hun oude contacten ten nutte maakten. Jetske haalde het contact met haar voormalige huisarts aan. Antjes moeder woonde in Gorredijk en Antje kon van daaruit haar mogelijkheden overzien. Haar zwager was bovendien commies op het gemeentehuis in Beetsterzwaag. Het is niet bekend hoe de relatie tussen Jacobine en huisarts Kliphuis tot stand is gekomen. <

Jetske Steen-de Jong met baby Bernhard Looijenga op de arm. Berhard is geboren op 11 april 1967. Het gezin Looijenga woonde aan het Koeplein, Jetske heeft hen bij de bevalling van meerdere kinderen bijgestaan. Berhard was het jongste kind. [archief familie Looijenga]

De verdwenen Ans

Soms verdwijnt erfgoed bijna ongemerkt.

Als schooljongen raakte ik in de jaren zestig in de ban van de grote vormvariatie van schelpen. Zo kwam ik voor het eerst op De Ans, een van de vele stukjes buitendijkse kwelder langs de Terschellinger zeedijk. Deze kwelder grensde aan zee met een prachtige, pakweg een meter hoge klif, waarin de zandlaagjes van vroegere overstromingen te zien waren. Hier was een grote variatie te vinden aan alikruiken en allerlei andere schelpen, waaronder de keverslak, een merkwaardig achtkleppig weekdier.

In 1969 maakt ik een plattegrond van De Ans, toen nog een behoorlijk stukje kwelder. Bij zomerdag stonden er wel tenten van mensen die er de hele dag aan het vissen waren. De buitendijkse kwelder was in de negentiende eeuw beschermd door een houten beschoeiing vergezeld van stenen dammen. Die lagen in 1969 al ver van de kwelder in zee. De Ans was al flink gekrompen in vergelijking met negentiende-eeuwse kaarten. Resten van de beschoeiing zijn nog altijd zichtbaar.

Eenmaal de wadschelpen in de verzameling vergaard, bezocht ik De Ans nog maar spaarzaam. De Ans werd gestaag kleiner en verdween ongemerkt. Van de kwelder is nu niets meer te zien, enkel de stenen dammen en de korte stompjes van de beschoeiing zijn nog te zien.

Er zijn overigens meer veranderingen, want ook op De Ans werd een Filipijnse tapijtschelp gevonden. Deze exoot veroverde in de laatste decennia vanuit Zeeland de Nederlandse kust en is nu ook overal in de Waddenzee te vinden. Net als overigens de Japanse oester en de Amerikaanse zwaardschede. Deze laatste leeft ook massaal dicht onder de Noordzeestranden. De rondreizende walrusvrouw die in 2021 onze kusten bezocht, verkeerde enige tijd op het dek van een onderzeeboot in Den Helder. Haar achtergelaten poep werd zorgvuldig onderzocht. Zij bleek haar buik rond gegeten te hebben aan Amerikaanse zwaardschede. Was zij nu langsg gekomen, dan was het menu vast afgewisseld met de Filipijnse tapijtschelp.

De wereld verandert voortdurend. Als je even niet oplet, zijn de charman-

De dammen met resten beschoeiing die de Ans moesten beschermen liggen er nutteloos bij. De stenen zijn nu allemaal begroeid met Japanse oesters. [foto auteur]

Schetskaart van de buitendijkse kwelder De Ans, met ten noorden daarvan de groene dijk en rode klinkerweg. Geheel rechtst is de uitwateringssluist te zien. [tekening auteur 1969].

te buitendijkse rafelrandjes verdwenen, rafelrandjes die het leven vaak zo aangenaam maken. Soms zijn er nog sporen te zien, maar is het bijna allemaal verdwenen erfgoed. Alleen bij Striep is er nog een groter stuk, maar ook dat is geen vergelijk meer met vroeger. Wat rest zijn foto's, tekeningen en dammen. De Ans is niet meer en de betekenis van de dammen is niet meer te doorgronden.

Onder de titel 'Naburen' werpt **Egge Knol** (Den Helder, 1956) vanuit het Groningerland een blik op Friese zaken. Hij is oud-conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst in het Groninger Museum en publiceert over de Noord-Nederlandse cultuurgeschiedenis.

‘It moaiste stikje Fryslân yn Grins’

Hast eltse studintestêd yn Nederlân hie in Fryske studinteferiening. Wêr binne dy allegear bleaun? Yn Grins, de grutste Fryske studintekoloanje, is al hûndert jier F.F.J. Bernlef it anker. Yn de wike foardat dizze *Fryslân* útkaam, wie de grutte Bernlef-reüny yn Grins en waard it nije lustrumboek útrikt. ‘Yn fjouwer foargeande lustrumboeken gie it oer fan alles, mar net oer de minsken’, sei Bernlef-earelid en ien fan de makkers Jurjen van der Weg al op it KFG-Sieperda-sympoasium fan 11 april. Yn *Bernlef foar ivich* komme dêrom Bernleffers fan alle noch libjende generaasjes oan it wurd. It boek is as in spiegel fan ‘e tiid en ek foar net-Bernleffers in nijsgjirrich dokumint.

Yn 1993 stuts in tal Fryske studinten út Grins, lid fan de aksjegroep ‘Mem hâldt de bern thús’, op it plein foar it regionale PTT-kantoar pallets mei mear as 800 telefoanboeken yn de brân. ‘Mem hâldt de bern thús’ protestearre tsjin it net opnimmen fan Fryske plaknammen yn it telefoanboek. [foto út boek *Bernlef foar ivich*]

Útgeande fan de 2500 jonge Friezen dy’t elk jier nei Grins ferfarre om in studzje te begjinnen, is Bernlef mei 130 leden mar in lytse studinteferiening. Dochs hat de Fryske Feriening foar Jongerein Bernlef (op Vindicat en Albertus nei de âldste studin-

teferiening yn Grins) in hiel opfallend eigen plakje yn de moderne skiednis en kultuer fan studearjend Grins en fan Fryslân. De wrâld fan Bernlef is lyts en kin – lykas Fryslân sels – benearjend wêze. As jonge studint fan Fryske komôf kinst dy tariede op in libben yn akade-

mysk doarp Fryslân mei in pear jier soas De Pizel. De minsken om dy hinne silst de rest fan dyn libben oeral tsjinkomme. Lit dat no krekt ek it doel wêze fan in studinteferiening. De studentikoaze humor en opskuor, it frije libben foardat alles ‘echt’ wurdt, it droech-

swemmen foar de wrâld fan moarn, meitsje it studintelibben foar in elts dy’t der goed trochhinne komt in beaken fan persoanlike nostalgia. En dat is – sa docht bliken út dit boek – hiel kollektyf en fan alle tiden. Mar Bernlef hat altyd mear sosjale en kulturele ambysje hân. ‘Fryske stúdzje, Fryske aksje, en Fryske wille’, neamde Van der Weg it yn Ljouwert. Oer de stúdzjes fan de Bernleffers giet it yn *Bernlef foar ivich* hast net, oer de wille in hiel soad. En oer de Fryske aksje soe in hiele searje boeken skreaun wurde kinne. It is ek op dat mêd dat Bernlef har reputaasje fêstige hat. Hast eltse generaasje hat in eigen Bernlef-aksje. Yn dit haadstik kinst de spiegel fan ‘e tiid hast oanreitsje: it útjaan fan Fryske paspoarten (1967), it ferbaarnen fan de PTT-telefoanboeken (1993), it Peerd van ome Loeks (‘It bêste peerd...is in Frysk hynder’) yn 2018 en yn it Frysk platbeljen fan ING (2024), it binne mar in pear dêrfan. Foaral de rekonstruksje fan hoe ‘t Bernlef hast omfoel troch in rjochtsaak oer de Frysktalige protestfilm ‘De Kameleon sjocht yn it waar’ (2002) is kostlik.

Omtinken foar dizze aksjes, en de petearen mei studinten fan hast alle generaasjes, tille *Bernlef foar ivich* as skiednisdokumint boppe it belang út fan in ‘gewoan’ lustrum- en reünyboek. Dy binne meastentiids leuk foar (âld-)leden fan in klup, mar dizze oanpak jout it ek wearde as *oral-history* projekt.

Hellet Bernlef ek de folgjende hûndert jier? Thymo Baak, Bernlef-bestjoerder yn 2022, makket him soargen. It draait him allegear tefolle om ‘de taap’. Bernlef moat ommers ek gearkomsten, lêzings en ekskurzjes organisearje op it mêd fan de Fryske kultuer en oandacht foar regionale problematyk fasilitearje: ‘Wol Bernlef yn de takomst groeie of in breder, noch hieltyd benammen Frysk studintepublyk, oanlûke, dan soe de manier wêrop’t de soas binnen de feriening brûkt wurdt wolris yn de wei stean kinne. Sa is it moaiste stikje Fryslân yn Grins in jefte en in flok.’ <

Bernlef foar ivich. Lustrumboek 100 jier F.F.J. Bernlef, 1925–2025
Redaksje: Welmoed Sjoerdstra, Jelte de Vries, Jurjen Politiek, Jurjen van der Weg, Nynke Stamm, Paulien Slats, Rimmer Wiebe van der Hoek, Siemone Zuidema
Útjefte yn eigen behear
224 s. | € 10,-
24 maaie útkaam

Herman Broers (Burgum, 1970) is haadredakteur fan histoarysk tydskrift *Fryslân*.

Canadezen in Friesland

Edwin Meinsma
Noordboek, Gorredijk, 2025
336 p. | € 29,90
isbn 9789464712933
19 maart verschenen

Het kostte de Canadezen aan het eind van de Tweede Wereldoorlog een week om het vasteland van Fyslân te bevrijden. Grote veldslagen bleven uit, maar toch is op meerdere plaatsen in de provincie fel gevochten. Dit boek is de eerste gedocumenteerde reconstructie van de bevrijding

van Fryslân door Canadese militaire eenheden. Na onderzoek in vele tientallen Canadese *war diaries* en in Nederlands en Duits archiefmateriaal neemt historicus Edwin Meinsma de lezer mee de geschiedenis in. *Canadezen in Friesland* beschrijft welke routes de bevrijders volgden en waarom, waar zij moesten vechten, welke bijdrage het verzet in Friesland leverde aan de bevrijdingsactie en wat de tactiek van de bezetter was.

De weduwen van Lemmer

Een Friese bakkerskroniek
Age Bakker
Wijdemeer, Dokkum, 2025
256 p. | € 25,-
isbn 9789083523712

Auteur Age Bakker (Bolsward, 1950) werd grootgebracht met de boodschap dat hij als oudste zoon een mannelijke Friese lijn voortzet die vele generaties teruggaat. Een lijn van Friese bakkers uit Lemmer die ervoor zorgden dat de mannelijke voornamen

Age, Feite, Poppe en Johannes van generatie op generatie werden doorgegeven. Het verhaal van deze generaties van een bakkersfamilie in Lemmer en hun voorgeslacht geeft een caleidoscopisch beeld van de Friese maatschappij van het midden van de zeventiende eeuw tot het begin van de twintigste eeuw in het zuidoostelijke en zuidwestelijke deel van de provincie. Zo wordt een familiekroniek tot een veel breder verhaal van gewone burgers met uiteenlopende beroepen – bakkers, schippers, verveners, kooplieden, ambachtslieden. Geen intellectuelen, geen ambtenaren of gezagsdragers, geen notabelen. Wel burgers die samen Fryslân vorm gaven en groot maakten. Met de verhalen van de sterke vrouwen die jong weduwe werden en het bedrijf voort moesten zetten, ontstaat ook een vrouwelijk perspectief, dat in de geschiedschrijving vaak ontbreekt. Age Bakker werkte bij de Nederlandsche Bank en het Internationale Monetaire Fonds. Daarnaast was hij hoogleraar aan de Vrije Universiteit en staatsraad bij de Raad van State. Hij is een nazaat van de weduwen van Lemmer.

Oorlogstranen op Ameland

Vakantie in De Terrorist
Auke Zeldenrust
Boom Uitgevers, 2025
240 p. | € 26,90
isbn 9789024470327
verschenen op 10 april

In 1946 opent vakantiehuis De Terrorist de deuren voor weduwen en kinderen van gestorven verzetsstrijders en voor mensen die gewond of getraumatiseerd uit de Tweede Wereldoorlog waren gekomen. Ze gingen gratis op vakantie. Uitwaaien op Ameland, in de hoop dat de zeewind hun tranen zou

drogen. Het huis is een oude barak die de Duitsers neerzetten in de duinen, als onderdeel van verdedigingslinie de Atlantikwall. Oud-leden van het Friese verzet kopen het na de oorlog voor het symbolische bedrag van één gulden en verbouwen het tot een recreatieverblijf. Omdat de nazi’s mannen en vrouwen van de ondergrondse ‘terroristen’ noemden, krijgt het houten onderkomen deze geuzennaam. Tot 1953 bezoeken ruim 2500 vrouwen, mannen en kinderen De Terrorist op Ameland. Ze zingen, spelen en dansen er. En ze delen als lotgenoten hun geschonden verleden. Zo kunnen ze op het Waddeneiland het verdriet van de vaste wal tijdelijk vergeten. Schrijver en journalist Auke Zeldenrust dook de archieven in en sprak met nabestaanden van deze Amelandgangers.

Juffrouw Matthijssen 1830-1907

Een geëmancipeerde vrouw in Leeuwarden
Gert Elzinga
Uitgeverij Louise, Grou, 2025
128 p. | € 25,-
isbn 9789083540801
vanaf 27 juni

Op een winterse dag in 1877 beklimt een vrouw de Nieuwe Toren aan de Grote Hoogstraat in Leeuwarden. Tree voor tree gaat ze moeizaam naar boven, gehinderd door haar lange rokken en de

onderdelen van een zware, houten platencamera die ze met zich mee sjouwt. Haar bedoeling is om vanaf de eerste trans van de toren foto’s van de binnenstad van Leeuwarden te maken. Het resultaat bestaat uit vijf iconische beelden, min of meer de eerste ‘luchtfoto’s’ van de stad. De fotograaf was Gerharda Henriëtte Matthijssen. Juffrouw Matthijssen was niet alleen de eerste vrouw in Leeuwarden die beroepsmatig fotografeerde. Zo bestierde zij, ook als eerste in Leeuwarden, een galerie voor hedendaagse schilderkunst en kunstnijverheid. Zij had een opleiding gevolgd tot kunstschilder en gaf tekenles aan de dames uit de bovenlaag van Leeuwarden. En misschien wel het belangrijkste is dat zij de initiatiefnemer was van de eerste nationale Tentoonstelling van Nijverheid en Kunst door Vrouwen, die in 1878 plaatsvond in de Manege aan de Leeuwarder Arendstuin. Gerharda Henriëtte Matthijssen – lid van het Fries Genootschap – was kortom een veelzijdige, zelfstandige vrouw die tal van opmerkelijke initiatieven nam die bijdroegen aan de emancipatie van de vrouw.

Fries ongemak bij Staphorster Boertje

In de jaren rond 1900 gold hij als een ‘wonderdokter’: Peter Stegeman (1840-1922) uit Staphorst, beter bekend als het Staphorster Boertje. Als kind van generaties ‘medicijnlieden’ die de natuur ingingen om geneeskrachtige kruiden en planten te zoeken, ontwikkelde hij een landelijke klantenkring van mensen die door hem werden ‘geholpen’. Het Staphorster Boertje werd een fenomeen en een merk, ook in Fryslân, zeer tegen de zin van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij, opgericht in Leeuwarden in door de gebroeders Bruinsma. Terwijl tientallen Friezen te rade gingen bij Stegeman die ‘zitdagen’ hield in de provincie, bestreed de vereniging hem te vuur en te zwaard.

‘Ondanks processen en vonnissen schijnt het Staphorster boertje nog steeds het Staphorster boertje te blijven. Op een tussenstation, niet ver van Leeuwarden, vijf kwartier sporens van Steenwijk, waar deze weldoener der menschheid eens per week zitting houdt, stapten deze week niet minder dan acht personen in den trein, die allen bij dien “professor” troost gingen zoeken.’

Bovenstaand bericht uit 1898 stond in diverse kranten. Peter Stegeman, alias het Staphorster Boertje, kreeg nog altijd, en steeds meer, cliënten. Tijdens ‘zitdagen’ in het hele land, maar ook in zijn eigen huis in Staphorst waar hij na zijn huwelijk in december 1863 was gaan wonen. Hij werd in 1840 geboren als zoon van een boer en boerin in kerkdorp Rouveen bij Staphorst. Zijn voorouders hadden de naam van ‘medicijnlieden’. Als leerling van zijn vader trok de jonge Peter met hem de natuur in om te zoeken naar geneeskrachtige kruiden en planten. Vlakbij huis was er met het bloemrijke Staphorsterveld, en ook in de verdere omgeving, een grote variëteit aan vegetatie te vinden. Aanvankelijk werkte Stegeman nog als timmerman, maar hij begon ‘meer liefde te gevoelen voor het edele vak van heelmeeester dan voor het werk aan de schaafbank’. Meer ook dan met hamer, beitel en zaag bleek er voor hem te doen in de wereld van poeders, pillen, druppels en zalven. Vooral stond hij bekend om zijn vermogen wonden te helen en huidziekten te verhelpen. Veel mensen konden zo door hem worden ‘geholpen’ en al spoedig kreeg hij de reputatie van een soort ‘wonderdokter’. Allerlei kwalen die een mens konden kwellen waren volgens hem het gevolg van een gebrekkige spijsvertering, ‘tot zelfs kanker toe’, hoewel hij die uitspraak wel nuanceerde. ‘Echte kanker is ongeneeslijk, maar er is veel wat voor kanker ge-

houden wordt en het niet is’, stelde hij. Het was in lijn met zijn uitspraak dat ‘het gat in de kous’ zo groot kan zijn ‘dat er geen stoppen meer aan is.’ Zijn vertrouwen in de medische stand was ondertussen groter dan omgekeerd het geval was.

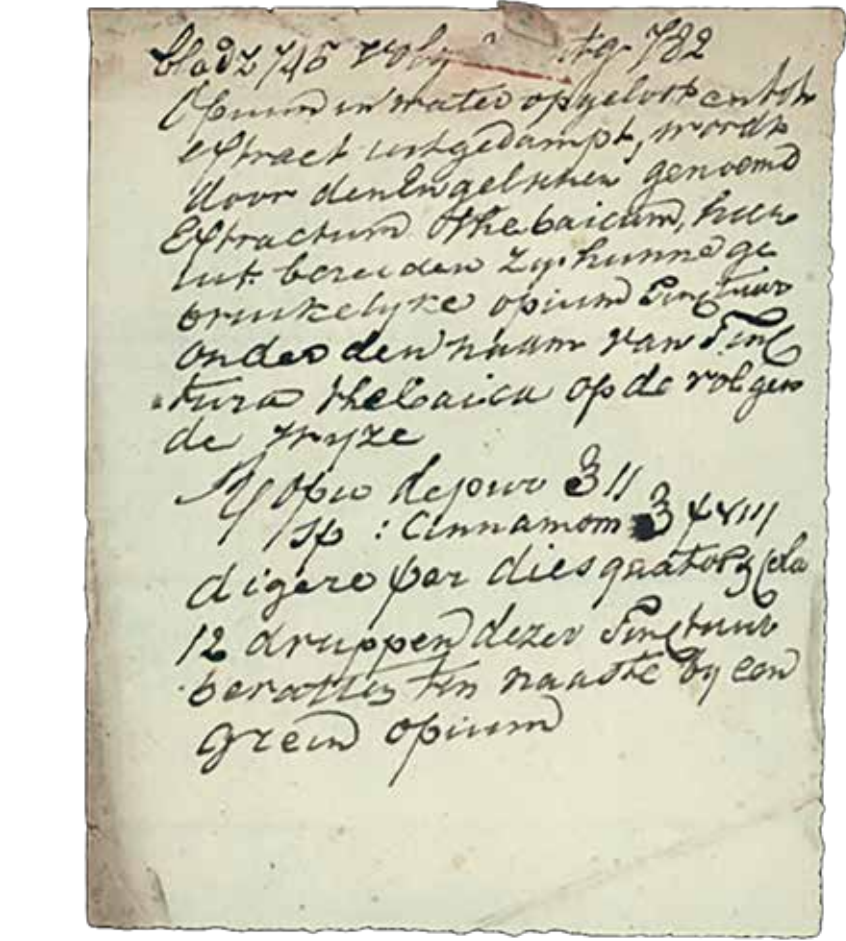
Cruydeboek

Stegemans belangstelling en kennis werden gevoed door de praktijk, maar ook door boeken die soms al eeuwenlang in bezit waren van de familie. Zijn oudste bron van kennis lag in de bijbel, waarin zeker honderd namen van geneeskrachtige planten en kruiden te vinden zijn. Het *Cruydeboek* of *Cruydt-Boeck* van de Mechelse stadsarts Rembertus Dodonaeus (1517-1585) uit 1554, met een grondige herziene tweede druk uit 1644, moet hebben behoord tot zijn favorieten. Naast dergelijke gedrukte werken circuleerden er in en vooral vóór zijn tijd ook handgeschreven boeken, waarin recepten en remedies van generatie op generatie werden doorgegeven; veelal met aanvullingen van volgende eigenaren. Een bekend geworden voorbeeld is het ‘Doktersboek’ van de vrijgezelle Friese boer Douwe Ales (1672-ca. 1714), met

‘Zitdagen’ in Fryslân

Voor zover na te gaan, hielden de verschillende generaties Staphorster Boertjes zogeheten ‘zitdagen’ in Fryslân in onder andere Dokkum (Hotel Van der Meer), Drachten (?), Franeker (Hotel De Valk), Harlingen (Drogisterij Th. De Vries), Heerenveen (‘een herberg’), Leeuwarden (Zuidvliet 118) en Sneek (Slagerij Herm. Spoelstra, Kleine Kerkstraat 39).

Peter Stegeman (1840-1922), alias het Staphorster Boertje. [particuliere collectie]

Een handgeschreven aanvulling door Peter Stegeman op pagina 746 van Ypeys *Der materies medica*. [particuliere collectie]

Adolphus Ypey (1749-1822), hooglearaar in de geneeskunde, ‘vooral in de ziektekunde en geneeskundige practijk’, aan de Universiteit van Franeker. [Wikipedia]

een keur aan recepten en aantekeningen. ‘Receptenboeken zijn niet zomaar boeken’, aldus de begeleidende tekst van de gedrukte versie van dit handschrift uit 1699. ‘Ze gaan – indirect – over ziekte, pijn en dood, en dus over het lijden van mensen.’ Een dergelijk handgeschreven boek, hoewel in veel eenvoudiger vorm dan dat van Douwe Ales en met vooral culinaire recepten, was ook in bezit van de familie van Peter Stegeman.

Een van Stegemans andere handboeken was in 1811 gepubliceerd door Adolphus Ypey (1749-1822), ‘hooglearaar in de geneeskunde, vooral in de ziektekunde en geneeskundige practijk’ aan de Universiteit van Franeker. Het droeg de titel *Der materies medica ofte aanwijzing der kenteekenen en kragten der voornaamste geneesmiddelen, voor min geoeffende liefhebbers der geneeskunde; ook dienende tot bevordering van het gebruik der Bataafsche Apotheek*. Zijn 22 klassen van geneesmiddelen waren ‘gerangschikt naar hunne meest in het oog lopende uitwerkingen.’ Zo onderscheidde hij drie verschillende laxerende of purgeermiddelen, maar bijvoorbeeld ook ‘braakmiddelen’, ‘pisdrijvende middelen’, ‘fluimenlozende middelen’ en ‘bijtmiddelen’. Van Ypeys boek verscheen in 1818 een tweede druk. Peter Stegeman hield het bij de eerste, aangevuld met tientallen van zijn eigen handgeschreven briefjes. Vol vertrouwen

in alles wat de groene wereld om hem heen te bieden had en wat de ervaring hem en zijn voorgangers had geleerd. Zijn middelen prepareerde hij al snel niet meer alleen zelf. Hij liet ze ook ‘werkklaar’ maken bij bedrijven in Meppel.

Nieuwe mogelijkheden

Peter Stegeman maakte volop gebruik van nieuwe mogelijkheden die in zijn tijd ontstonden. Spoorwegen maakten grote delen van het land sneller bereikbaar. Omgekeerd werd zo ook Staphorst, dankzij een eigen station, beter bereikbaar. De posterijen werden efficiënter ingericht, waardoor hij zijn middelen gemakkelijk per post kon versturen. En bovenal zorgde de pers, die zich door nieuwe druktechnieken en fiscale ruimte sterk kon ontwikkelen, voor een grote naamsbekendheid.

Als de *social media* van hun tijd namen kranten en tijd-

Peter Stegeman maakte volop gebruik van nieuwe mogelijkheden die in zijn tijd ontstonden

schriften stukken van elkaar over, niet zelden bijna woordelijk, of het nu ging om positieve of negatieve berichten. De kolommen moesten ook toen al worden gevuld. ‘Zonder onderzoek’, zo schreven de kranten in 1895 over een zittingsdag van Stegeman in een herberg in Heerenveen, en alleen maar door vragen te stellen, was ‘de pseudo-dokter spoedig achter de kwaal’, maar altijd gaf hij ‘hoop op volkomen beterschap’. ‘Dat het Boertje beste zaken maakt, is te begrijpen, hij vraagt niets voor zijn hulp, maar wat men hem afzondert neemt hij dankbaar aan.’ Zelfs koningin-regentes Emma zou tot zijn cliënten behoren. ‘De goe-gemeente besloot uit het laatste feit al dadelijk, dat justitie het Boertje daarom maar zijn gang liet gaan, de koningin zou dit wel bevolen hebben.’ In Heerenveen zou een nader onderzoek volgen en daartoe werden alvast medicamenten in beslag genomen ‘om chemisch onderzocht te worden.’ Het was niet de eerste en zeker niet de laatste veroordeling van het Staphorster Boertje, maar antireclame kon zo ook werken in zijn voordeel.

Wommels

In Wommels had de Algemeene Armvoogdij, ‘gesubsidiëerd door de Gemeente’, zelfs geld verstrekt aan een behoeftige vrouw die naar het Staphorster Boertje wilde. Hoe was zoiets te verantwoorden tegenover de regering? En was dit in feite niet een officiële erkenning van de kwakzalverij? Hoe dan ook, zijn bijnaam ‘het Staphorster Boertje’ leek vooral te gelden als een hoopvolle aanbeveling en bracht Peter Stegeman in ieder geval sympathie. Bovendien onder-

scheidde de komst uit een dorp waar de klederdracht nog ferm in ere werd gehouden hem van andere ‘Boertjes’, zoals die van Nieuw-Buinen of *It Boerke fan Rinsumageest*. Het maakte het Staphorster Boertje nóg meer tot een bijzonderheid. Zelf noemde hij zich overigens niet zo en ook droeg hij niet de typische Staphorster klederdracht. Hij ondervond ook flinke tegenstand, niet in de laatste plaats van de kant van justitie. Dat had alles te maken met Thorbeckes Wet op de Uitoefening der Geneeskunde uit 1865. Deze wet bepaalde onder andere dat alleen academisch opgeleiden bevoegd waren op te treden als arts. De straffen die Peter Stegeman daardoor kreeg konden wel oplopen tot – wettelijk maximaal – 300 gulden per geval of lange dagen hechtenis. Het deerde hem niet. De verdiensten wogen er zeker tegenop. De toga en de witte jas vonden elkaar in 1881, met de oprichting van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij. De in Leeuwarden geboren broers Vitus en Gerard Bruinsma speelden daarbij een cruciale rol (zie kader).

Tegen kwakzalverij

Samen hadden zij twee jaar eerder al het boekje *De kwakzalverij met geneesmiddelen en de middelen om haar te bestrijden. Een boek voor allen, die hun gezondheid en hun beurs liefhebben* gepubliceerd. In 1880 werd het herdrukt als *De hedendaagsche kwakzalver*. Al op 15 januari kwam het eerste nummer uit van het *Maandblad tegen de Kwakzalverij* bij de Leeuwarder uitgever H. van Belkum. Het blad werd de eerste twee decennia in een oplage van ruim 2.000 en daarna van 5.500 exemplaren verspreid onder leden en gratis ter beschikking gesteld aan koffiehuisen, hotels, leeszalen, bibliotheken, wachtkamers, kantines, stations en politiebureaus. De gebroeders Bruinsma werden wel ‘de lofzangers der officiële geneeskunst’ of van de dokters en apothekers en zelfs van ‘het geneeskundig staatstoezicht’ genoemd. Met die titel kregen zij volgens henzelf te veel eer. Er moest nog veel meer gebeuren. Wat zij verstonden onder kwakzalverij

De gebroeders Bruinsma

Gerhardus Wijnandus (Gerard) Bruinsma en Vitus Jacobus Bruinsma werden in respectievelijk 1840 en 1850 geboren in Leeuwarden als kinderen van de katoenfabrikant en latere rentenier Anastasius Josephus Bruinsma en diens vrouw Johanna Maria Metz. Gerard studeerde geneeskunde aan de Rijksuniversiteit in Groningen, promoveerde in 1866 en werd vervolgens geneesheer in het Brabantse Steenberg. Vitus studeerde wis- en natuurkunde, ook aan de Rijksuniversiteit Groningen, promoveerde in 1875 (magna cum laude) en was leraar aan de mms en het gymnasium in Leeuwarden. In 1877 trouwde hij met Hilda Lucia van den Berg.

De Leeuwarder gebroeders Vitus [links] en Gerard Bruinsma, oprichters van de Vereniging tegen de Kwakzalverij die te hoop liep tegen het Staphorster Boertje. [Wikimedia Commons]

Van de twee broers was Vitus het meest actief in Fryslân en niet alleen als oprichter en bestuurslid van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij. Onder pseudoniem schreef hij in *Het Friesch Volksblad* over het algemeen kiesrecht. Bovendien was hij medeoprichter van wat later ‘de Volkspartij’ werd genoemd. Hoewel die partij met een sociaaldemocratisch karakter enige tijd groter was dan de SDAP, leverde dat bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1897 geen zetel op. Teleurgesteld verliet hij de politiek. Eerder al had hij Leeuwarden verruild voor Gorredijk, waarna hij met nieuwe partner was gaan wonen in Lochem. Hij schreef nog enkele boeken over Nederlandse flora en overleed in 1916 in Rotterdam. De Vereniging tegen de Kwakzalverij bestaat nog steeds.

De inhoudsopgave van het familieboek vol geneeskrachtige kruiden en recepten van Stegeman, verzameld door hemzelf en door zijn voorouders. [particuliere collectie]

was: ‘Het uitoefenen van geneeskunst of het verkopen van geneesmiddelen met het enige doel om daarmee geld te verdienen, wetende dat de behandeling of de middelen de uitwerking niet kunnen hebben, welke men de patiënt voorspiegelt en deze ervan verwacht.’

In de *Leeuwarder Courant* werden de initiatieven van de Bruinsma’s met instemming begroet. ‘Wekt niet reeds het

Hij ondervond ook ferme tegenstand, niet in de laatste plaats van de kant van justitie

anmiskenbaar loffelijke doel op tot deelneming, dan zal de matige prijs menigen nieuwsgierige toelaten om zich elke maand met eigen oogen te vergewissen van allerlei bedrag en misleiding, die de beide wakkere strijders tegen den kanker der kwakzalverij, á faire zullen nemen. En nu zij het tot de oprigting eener Vereeniging bragten, die al aanstands een maandblad gaat beginnen, kan men er staat op maken, dat er wat voor den dag zal komen.’

Niet overal vonden de broers gehoor, ook niet op juridisch terrein. In 1885 kregen ze na een hoger beroep bij het

Hoewel zelf geen drager van het Staphorster boerenkostuum, maakte Stegeman wel handig gebruik van de degelijke authenticiteit die van klededrucht en boerenstand uitging. [particuliere collectie]

Gerechtshof in 's-Hertogenbosch een veroordeling tot betaling van 3.000 gulden, plus de kosten van een hoger beroep. De uitgever van een regionale krant moest dit hoofdbedrag namelijk betalen aan een arts in Maastricht die had geklaagd over een beledigend artikel, afkomstig uit het *Maandblad* van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij. Evenals de lagere rechter verklaarde de rechter van het Gerechtshof ‘de goede inzichten der heeren B. geheel onaannemelijk’.

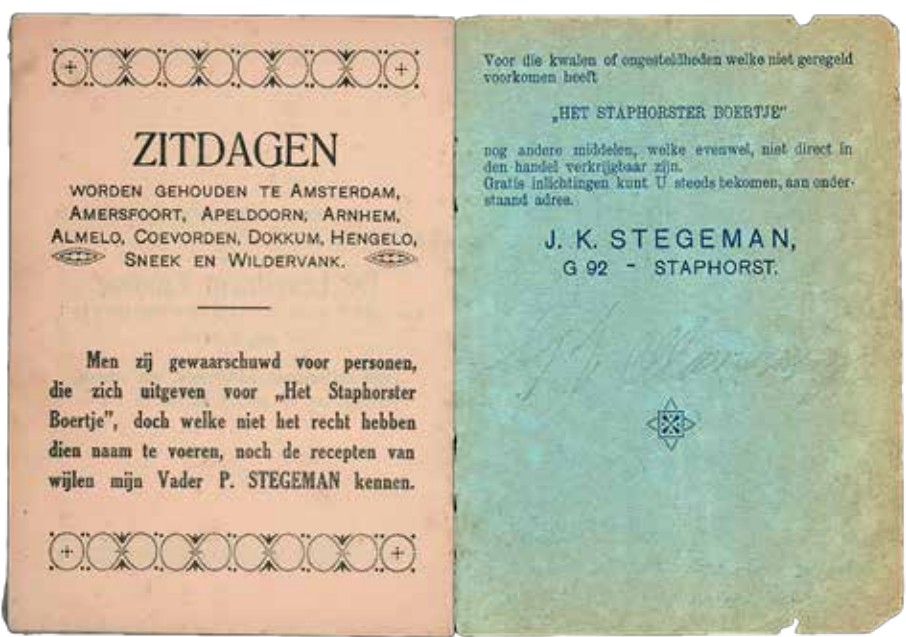
Met name Vitus was, toen hij nog in Fryslân woonde, actief in de strijd tegen de kwakzalverij. Zo hield hij volgens een bericht in de *Leeuwarder Courant* van 1 februari 1888 een lezing voor het departement Oosterwolde van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Op 29 januari kwam hij, ‘dr. Vitus Bruinsma, van Leeuwarden, om te spreken over de kwakzalverij, vooral onder den vorm van bedrag.’ Na even bij de huismiddeltjes te hebben stilgestaan, kwamen achtereenvolgens aan de beurt: ‘Holloway en diens zogenaamde manier van adverteeren; adverteeren en geneeswijze per correspondentie; de Haarlemmeralie en de revalenta arabica; het linzenmeel; het Malz extract; Nicholson en zijn gehoortrommels, enz.

In het laatst zijner rede wees spreker er nogmaals op, dat het hem minder om te doen was het aangename en schoone, dan wel het goede en nuttige te berde te brengen. En als men bedenkt, hoeveel geld er aan de kwakzalverij wordt besteed, ook in ons vaderland, dan heeft zulk een rede zeker ook alle recht van bestaan.’

Het zou nog een paar jaar duren voordat de Vereeniging tegen de Kwakzalverij, inmiddels met nieuwe bestuursleden, het Staphorster Boertje in het vizier kreeg. Regelmatig verschenen in het *Maandblad* artikelen over hem, die als vrije nieuwsgaring gretig werden overgenomen door soms wel tientallen kranten en tijdschriften. Met deze publiciteit groeide ook Stegemans’ reputatie, die nog eens werd bevestigd door het feit dat hij nooit werd veroordeeld op medische gronden, maar altijd op basis van de wet die zijn optreden ter discussie stelde. De conclusie over zijn middelen was dan ook dat zij in principe niet schadelijke waren, maar wel te duur.

Een luide echo

Het bedrijf van Peter Stegeman werd na zijn dood op 31 januari 1922 overgenomen door enkele van zijn zoons. Twee van hen – Lambert en Klaas – gingen elkaar hevig beconcurreren. Ze hadden beiden een zoon met de naam Jan, die op hun beurt ook weer optraden als het Staphorster Boertje. Jan Stegeman Kzn. kwam in 1945 om in het Duitse concentratiekamp Neuengamme. Jan Stegeman Lzn. overleed in 1966. Een schoonzoon van hem ging, zij het op zeer bescheiden schaal, tot zijn dood in 2020 ook weer door als het Staphorster Boertje. Een luide echo van de faam van Peter Stegeman, het eerste Staphorster Boertje, had toen al

Klaas Stegeman waarschuwde na de dood van zijn vader Peter Stegeman in 1922 tegen andere Staphorster Boertjes, waarbij hij vooral zijn broer Lammert op het oog had. [particuliere collectie]

weerklonken. In 2001 zette de Vereniging tegen de Kwakzalverij hem, bijna tachtig jaar na zijn dood, op plaats 5 in een Top Twintig van Kwakzalvers in Nederland. Ook dankzij de gebroeders Vitus en Gerard Bruinsma, als oprichters van de vereniging die het Staphorster Boertje befaamd had gemaakt. <

De Engelsman Thomas Holloway (1800-1883) wist zijn bedrijf via uitgekiende reclamecampagnes, ook in Nederland, zeer winstgevend te maken. [Delpher]

- > Verder lezen?
- **Wim Coster**, *Het befaamde Staphorster Boertje. Over kwakzalvers, kooplieden en kruidendokters*, WBooks Zwolle, 2024
 - **Goffe Jensma en Mart van Lieburg**, *Het 'doktersboek' van Douwe Ales, de medische aantekeningen en recepten van een Friese boer uit 1699*, Erasmus Publishing Rotterdam, 2011.
 - **J.J. Waltjer**, 'Bruinsma, Vitus Jacobus (1850-1916)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 2013.
 - **Albert F. Mellink**, 'Bruinsma, Vitus Jacobus' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 1, pp. 22-24, 1986.

Wim Coster (Staphorst, 1953) historicus en schrijver. Hij was eerder werkzaam in het archiefwezen, het onderwijs en de uitgeverij. Peter Stegeman, het Staphorster Boertje, is zijn betovergrootvader. Over hem publiceerde hij *'Het befaamde Staphorster Boertje'. Over kwakzalvers, kooplieden en kruidendokters* bij WBooks Zwolle, 2024. Kijk ook op www.wimcoster.nl

2 miljoen voor project Redbad en Frisia 2026

Het Europese subsidieprogramma Interreg VI maakt 2 miljoen euro vrij voor het tentoonstellingsproject Redbad. De middeleeuwse Friese koning Redbad en vroegmiddeleeuws Frisia (ca. 400-800) staan in 2026 centraal in grootschalige tentoonstellingen in Leeuwarden en Emden (Duitsland), in educatieprogramma's in beide landen, in een wetenschappelijke publicatie, een publieksboek en een 'role playing game'.

Het project wordt mogelijk gemaakt door het Interreg VI programma 'DeutschlandNederland', met cofinanciering van de provincies Fryslân en Groningen en de Duitse noordelijke regio (Niedersächsische Ministerium für Bundes- und Europaangelegenheiten und Regionale Entwicklung). Maar liefst negen organisaties uit Nederland en Duitsland werken samen, waaronder scholen en musea, de Fryske Akademy, Fries Museum, de RUG en de stichting Mythemakers. Het gedeelde culturele erfgoed van Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland is zichtbaar in het landschap, in

Portret van koning Redbad, Chris Manshande (1890-1920).

monumenten en in musea. Na een eerdere succesvolle kleinschalige samenwerking van het Fries Museum met het Ostfriesische Landschaft en Ostfriesisches Landesmuseum Emden, maakt de toekenning van de Interreg-subsidie het nu mogelijk om die flink uit te bouwen. De nieuwe tentoonstelling over koning Redbad is in 2026 in het Fries Museum en in 2027 in Emden te zien en bouwt voort op de eerdere tentoonstellingen 'Wij Vikingen' (2019) en 'Vrijheid, Vetes, Vagevuur' (2022). www.friesmuseum.nl / www.fryske-akademy.nl

Rikele Hollema winner Grut Frysk Diktee 2025

It Grut Frysk Diktee 2025 is wûn troch Rikele Hollema fan Earnewâld. Mei net mear as 4 flaters koe hy it Gouden Dakje mei nei hûs nimme. Fan de fiif dielnimmende teams wiene it de Natuerminskende dy't mei gemid-

deld 27 flaters ta bêste ploech fan de jûn útroppen waarden. Ofswaaiend foarsitter fan de Keninklike Feriening De Friesche Elf Steden Wiebe Wieling hie de dikteetekst skreaun. De sjuery bestie út foarsitter Hindrik Sijens (Fryske Akademy), dosinte Frysk Rianne Blokzijl, Grietje van der Weg (Cedin) en Mirjam Vellinga (Afûk). Afûk, Taalsintrum Frysk (Cedin), Fryske Akademy, Omrop Fryslân en de Provinsje Fryslân organisearje alle jierren it Grut Frysk Diktee. De tekst wurdt altyd skreaun troch in bekende Fries. www.fryske-akademy.nl

Heropend Landbouwmuseum brengt expo Frysk hynder

Na een ingrijpende verbouwing heropende het Fries Landbouwmuseum in Leeuwarden op 16 mei officieel en trots de deuren, al was het museum al vanaf 1 mei weer te bezichtigen.

Dankzij een legaat dat het museum in 2019 ontving, kon er grootschalig verbouwd worden. Er is een geheel nieuwe tentoonstellingsruimte toegevoegd, waarmee het museum nu volop plaats biedt aan wisselende exposities, educatieve programma's en lezingen over uiteenlopende thema's binnen de landbouw. Een van de hoogtepunten is de nieuwe permanente tentoonstel-

ling over de geschiedenis van het Fryske hynder. 'De wereld van het Friese paard, van boerenpaard tot filmster' maakt gebruik van de nieuwste technieken en zal naar verwachting medio juni volledig operationeel zijn. Het Friese paard speelde ooit een cruciale rol als trekkracht in de landbouw maar is inmiddels een internationale sensatie, verankerd in de mondiale paardenwereld. Een wereld van fokverenigingen, enthousiaste hobbyfokkers, topfokkers, koersen, draverijen om de gouden zweep, keuringen, kampioenschappen, handel en export, met als hoeder het Koninklijk Fries Paarden Stamboek (KFPS). www.landbouwmuseumfriesland.nl

Mei folksferhalen troch de Fryske Wâlden

Yn de Noardlike Fryske Wâlden waarden yn de jierren sechtich en santich fan de foarige iuw sa'n 17.000 folksferhalen sammele. Dat wie foar it grutste part it wurk fan Dam Jaarsma (1914-1991) út Eastermar. Dit kultureel erfgoed fan Achtkarspelen en Tytsjerksteradiel is sichtber makke mei in nije ferzje fan de kuier- en fytsrûte 'Sagen jagen troch de Fryske Wâlden'.

De rûte fan 15 of 40 kilometer is oanfolle mei in keunstwurk en 'ferhalebankjes', dy't op in hjoeddeistige wize de folksferhalen út de omjouwing fertelle. Dy folksferhalen binne ynsprutsen troch ferhaleferteller Douwe Kootstra. Nij yn de rûte is it keunstwurk 'Allinne' mei in gedicht fan Dam Jaarsma, foarmjûn troch keunstner Wietske Lycklama à Nijeholt. It nije ferhalebankje by De Spitkeet op De Harkema is ûntwurpen en makke troch Egbert Teeninga. As minsken der op sitten gean, dan hearre se ynformaasje oer folksferhalen en nochris twa folksferhalen, ferteld troch Douwe Kootstra. www.tresoar.nl

Aanwinsten actie Niet Weggooien

Op de foto de gereedschapskist, met rechts schenker Auke de Jong uit Eastermar en links Douwe Drijver, vrijwilliger bij het Fries Verzetmuseum en Tresoar.

De kist is tijdens de Tweede Wereldoorlog gebruikt voor het onderhoud van en reparaties aan het aggregaat dat diende voor het opwekken van stroom voor de verlichting langs de start- en landingsbanen op vliegveld Leeuwarden. De kist wordt opgenomen in de collectie van het Fries Verzetmuseum. Bij de Actie Niet Weggooien wordt samengewerkt tussen het Fries Verzetmuseum, het Historisch Centrum Leeuwarden, het Kazemattenmuseum, de Stichting Missing Airman Foundation (SMAMF), het Gemeentearchief Súdwest-Fryslân, de OWO (intergemeentelijke samenwerking tussen de gemeenten Ooststellingwerf, Weststellingwerf en Opsterland) en Tresoar. www.tresoar.nl

T/M 29 JUNI

‘HARLINGEN – 80 JAAR VRIJ’ IN HANNEMAHUIS

Gemeentemuseum Het Hannemahuis in Harlingen brengt twee tentoonstellingen rond de viering van 80 jaar bevrijding: de fototentoonstelling 'Harlingen – 80 jaar vrij' en 'Dilemma's en keuzes in oorlogstijd' als weerslag van een educatieproject.

Doel van deze foto-expositie is laten zien hoe Harlingen de eerste tijd na de bevrijding, het weer vrij zijn, heeft ervaren. Bij de foto's uit 1945 worden foto's getoond van de huidige situatie. Bauke Posthuma deed de selectie en Joachim de Ruijter fotografeerde de huidige locaties.

Sue Smeding en Willard van Grootvelt maken met leerlingen van Harlinger basisscholen op indringende wijze kennis met de verhalen van Joodse stadsgenoten die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden gedeporteerd. Daarnaast is aandacht voor de morele dilemma's en moeilijke keuzes waarmee mensen werden geconfronteerd. De leerlingen verdiepen zich in het leven van zeven Harlingers die tijdens de oorlog voor complexe beslissingen kwamen te staan. Hun verhalen, samen met reflecties van de leerlingen, worden gepresenteerd.

www.hannemahuis.nl

JUNI

VANAF 5 JUNI REVOLUTIE VAN DE RINSEMA'S

Poëtische muziektheatervoorstelling in de openlucht op zandafgraving Van der Wiel. Over ongelijkheid en de kracht van kunst (t/m 6 juli), over schoenmakers en broers Evert en Thijs Rinsema, die in de ban raken van het dadaïsme in de veengebieden van Fryslân in 1920, op dat moment één van de armste streken van Nederland. Met Renée Soutendijk, Coen Brill en Jurriaan Bruinier in de hoofdrollen onder regie van Geert Lageveen in deze Orkater-productie i.s.m. schouwburg De Lawei in het kader van Arcadia 2025. Afsluiting van het drieluik met *Lost in the Greenhouse* (2018) in de tomatenkassen van Sexbierum en *Het Verdriet van de Zuiderzee* (2022) bij het Oudemirdumerklif. www.detiid.nl

19 JUNI BOUDEWIJN STEUR OVER HISTORIE SCHAALVERGROTING

Politiek historicus Boudewijn Steur spreekt in cultuurhistorisch centrum De Tiid in Bolsward (aanvang: 19.30 uur) over schaalvergroting van gemeenten in Fryslân in historisch perspectief. In 1812 telde Fryslân 93 gemeenten met gemiddeld 1940 inwoners per gemeente. De kleinste was Wirdum, met 845 inwoners. In 2025 zijn er nog 18 gemeenten over, met een gemiddeld inwonertal van 36.800. Ook Súdwest-Fryslân maakte een indrukwekkende transitie door, met nu ruim 90.000 inwoners in ongeveer 90 kernen. Boudewijn Steur neemt het publiek mee in de bestuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingen die leidden tot de huidige situatie. Waarom was schaalvergroting noodzakelijk, en hoe heeft dit de gemeente en haar menskip beïnvloed? Een fascinerende reis door geschiedenis en

toekomst van de Friese gemeenten en hun bewoners. Boudewijn Steur is directeur Kennis, Internationaal, Europa en Macro-economie (KIEM) bij het ministerie van BZK. Hij is samensteller en auteur van het boek *Het Huis van Thorbecke* en werkt aan een boek over Jan van Asseliers, de ambtenaar die het Plakkaat van Verlatinghe uit 1581 heeft geschreven. Gemeentearchivaris Jack de Vries overhandigt deze avond de archiefinventaris van Wymbritseradiel (1984-2010) aan wethouder Petra van den Akker, waarmee het project 'Archieven op orde' officieel wordt afgesloten.

JULI

TOT 27 JULI IMPACT - LUCHTOORLOG IN FRIESLAND 1940-1945

Het Fries Verzetmuseum in Leeuwarden de tentoonstelling 'IMPACT – De Luchtoorlog in Friesland, 1940-1945', met een indringende blik op de gevolgen van de luchtoorlog in Fryslân tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een van de redenen waarom Fryslân in de frontlinie van de luchtoorlog kwam te liggen, was de aanwezigheid van Fliegerhorst Leeuwarden als belangrijke Duitse basis. Deze speelde een cruciale rol in de luchtoorlog en was verantwoordelijk voor het neerhalen van minstens 370 geallieerde toestellen. www.friesverzetmuseum.nl

AUGUSTUS

23 AUGUSTUS LEZING OVER ANNA BUMA

In cultuurpodium Dorpskerk Huizum in Leeuwarden geeft dr. Pieta van Beek om 14.00 uur een lezing over Anna Elisabeth Buma (1750-1825). Anna Buma

beheerste tenminste zeven talen en was een briljante geest. Ze wordt daarom ook wel 'de Friese Anna Maria van Schurman' genoemd. Haar geschriften zijn vrijwel uitsluitend in handschrift overgebleven, haar persoonlijke papieren kwamen na haar dood - op 23 augustus precies 200 jaar geleden - terecht bij aangenrouwe neef Daniel Hermannus Beucker Andraae. Ze is begraven in het familiegraf van Beucker Andraae. Een daaraan gewijd paneel wordt na afloop van de lezing door burgemeester Sybrand Buma, verre familie van Anna, onthuld. Inleidster Pieta van Beek (1958) heeft het werk van Anna Maria van Schurman ontsloten, waarover ze veel publiceerde. Ze schrijft over levens van bijzondere maar vergeten vrouwen. De bijeenkomst vindt plaats tijdens Tsjerkepaad en is gratis toegankelijk. www.dorpskerkhuizum.nl

T/M 26 OKTOBER VEENWEIDE ATELIER

Fries Museum en Arcadia presenteren de tentoonstelling *Veenweide Atelier: Ontwerpen voor een gezonken moeras*. Bezoekers ontdekken aan de hand van kunst en design nieuwe manieren om in het Friese landschap te leven. Eeuwenlang werd dat landschap gekenmerkt door weilanden, sloten, terpen, en karakteristieke boerderijen, maar de laatste jaren is het landschap drastisch aan het veranderen door klimaatverandering: bodemdaling, verdroging, afnemende biodiversiteit en een toenemende CO₂-uitstoot. Het onderzoeksproject Veenweide Atelier, onder artistieke leiding van kunstenaar en eco-sociaal ontwerper Henriëtte Waal, ontwikkelt vernieuwende voorstellen voor het veenweidegebied. Samen met boeren, bewoners, wetenschappers en ontwerpers wordt een toekomst geschetst waarin het veenweidegebied leefbaar blijft. www.friesmuseum.nl

COLOFON

Historisch tijdschrift *Fryslân* wordt in opdracht van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer uitgegeven door Van der Let & Partners Publishing te Heerenveen. *Fryslân* verschijnt tweemaandelijks.

REDACTIE
Hoofd-, eind- en beeldredactie: Herman Broers
Redactie: Kerst Huisman, Doeke Sijens, Henny Tuinhout-de Leeuw en Jantine van der West.
Redacteur maritiem: Hanno Brand.

REDACTIEADRES
Herman Broers, Grindweg 256
8483 JN Scherpenzeel (Fr).
redactie@htfryslan.nl

PRODUCTIE EN ADVERTENTIES
Van der Let & Partners Publishing,
Herenwal 137, Postbus 498,
8440 AL Heerenveen, tel.: 0513-654445.
www.vdlp.nl
mail@vdlp.nl

DRUK
SchuttersMGZ, Hasselt

VORMGEVING
Frank de Wit

**LIDMAATSCHAP
KONINKLIJK FRIES GENOOTSCHAP /
KENINKLIK FRYSK GENOATSKIP**

Aanvragen van het lidmaatschap kan via de website van het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip (www.friesgenootschap.nl/fryslan). De jaarlijkse contributie bedraagt € 44,50 (€ 42,50 bij automatische incasso). Wijzigingen voorbehouden. U ontvangt dan zesmaal per jaar historisch tijdschrift *Fryslân* en het jaarboek *De Vrije Fries*. Daarnaast geniet u ledenvoordeel onder meer in de vorm van gratis toegang tot het Fries Museum te Leeuwarden voor het lid en eventuele huisgenoten.

Vragen over het lidmaatschap, adreswijzigingen en opzeggingen kunt u sturen naar info@friesgenootschap.nl of Secretariaat KFG, Nachtlân 56, 9213 RH De Wilgen / De Wylgen. Het lidmaatschap dient schriftelijk te worden opgezegd tegen het einde van enig verenigingsjaar met inachtneming van een termijn van tenminste één maand, kortom uiterlijk voor 1 december. Bij niet tijdige opzegging wordt het lidmaatschap automatisch verlengd.

Illustraties
De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten met betrekking tot de illustraties te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Hij die desondanks meent zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever. Voor werken van beeldend kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. C/o Pictoright Amsterdam 2023.

© 2024 Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip / Van der Let & Partners

twitter.com@htfryslan

www.facebook.com/historischtijdschriftfryslan

www.facebook.com/koninklijkfriesgenootschap

Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur

OPROEP

Onderzoek naar Ostarbeiterinnen

Marga de Geus-Meeuwissen uit Veghel zoekt hulp bij haar onderzoek naar het verleden en heden van Dekraïense en Russische dwangarbeiders tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog in Nederland en België. Ze werden *Ostarbeiterinnen* en *Ostarbeiter* genoemd. Doel van het onderzoek is de achterstand in kennis over deze groep te verkleinen en gegevens te verzamelen. De Geus wordt ondersteund door de Stichting Studiecentrum Nederlands Cultureel Erfgoed (Stichting SNCE), met name door historicus en publicist Henk van der Linden, voorzitter van deze stichting.

De Geus: ‘Ik ben op zoek naar verhalen, in de breedste zin van het woord. Levensbeschrijvingen, persoonlijke en/of familiegetuigenissen en overige relevante gegevens van zoveel mogelijk Dekraïense en Russische dwangarbeidsters en -arbeiders die vanaf 1945 met een Nederlandse of Belgische partner naar Nederland of België zijn gekomen.’ Ze is zich ervan bewust dat velen al zijn overleden, maar nu zijn er nog gesprekken, interviews of optekeningen mogelijk met en door eerstegraads familieleden.

De Geus wil graag zoveel mogelijk egodocumenten verkrijgen, het gedwongen transport vanuit hun thuisland volgen, bijvoorbeeld naar werkkampen in Duitsland, hun reis naar Nederland en hoe het hen daarna vergaan is. ‘Daarna hoop ik ervoor te zorgen dat zij allen ook een naam en een verleden krijgen en meegenomen kunnen worden in de herdenking van de Tweede Wereldoorlog’, aldus De Geus. Het is, zo stelt zij, niet onwaarschijnlijk dat in regionale of lokale archieven gegevens te vinden zijn over deze Ostarbeiterinnen. ‘Dat kan bijvoorbeeld te maken hebben met adresbestanden, gegevens van repatriëringskampen, verhalen in regionale media of het daadwerkelijk al eerder delen van egoverhalen.’

De Stichting SNCE is opgericht om de kennis van het Nederlands Cultureel Erfgoed te verbreden, te verspreiden en te borgen, in de ruime zin, met veel aandacht voor provinciale, regionale en lokale geschiedenis. De stichting wil onderzoekers en geïnteresseerden bijeen brengen, samen een platform vormen, ruimte bieden en onderzoek stimuleren en publiceren.

Voor meer informatie kunt u terecht op www.stichting-snce.com. Voor contact met Marga de Geus kunt u contact opnemen met de redactie van Fryslân, via redactie@htfryslan.nl.

VERWACHT

Fryslân | nummer 4 | juli/augustus 2025

Indiëgangers, -weigeraars en eerherstel

Dit jaar staat Nederland stil bij 80 jaar vrijheid, maar in hetzelfde bevrijdingsjaar 1945 stortte ons land zich in de koloniën direct in een onafhankelijkheidsoorlog. Waar de Tweede Wereldoorlog met het overlijden van de laatste getuigen nu de overgang lijkt te maken naar een afgerond historisch hoofdstuk, kenmerkt de herinnering aan de onafhankelijkheidsoorlog van 1945 tot 1949 in voormalig Nederlands-Indië nog met diverse trauma's die in het heden blijven doorwerken. In de komende editie van *Fryslân* kijken we naar het verhaal van

zowel de Friese Indiëgangers als van de Indiëweigeraars, ten behoeve van wie de roep om eerherstel steeds luider klinkt.

Samen met culinair historicus Herman van Vliet kijken we naar koffie; de drank die de consumptie van bier in Fryslân teruggedrong en gold als een statussymbool binnen de Friese samenleving. We kijken tevens samen met conservator en columniste van *Fryslân* Marlies Stoter vooruit naar de grote Wybrand de Geest-tentoonstelling die het Fries Museum voor september aan het voorbereiden is. Tenslotte brengen we de eerste van in totaal tien portretten van bijzondere vrouwen uit de Friese geschiedenis, met het oog op het 200-jarig bestaan van het KFG in 2027.

De volgende editie van *Fryslân* (jaargang 31, nummer 4, juli-augustus 2025) verschijnt op 31 juli 2025.

Ontdek Fryslân

samen met de Friesland Post

CULTUUR • HISTORIE • MIENSKIP • CULINAIR • SPORT • WONEN • NATUUR

Lees je ook mee?

Friesland Post is hét magazine vol prachtige (natuur)foto's, leuke uitjes en interessante verhalen over het leven in het heitelân. Ga mee op ontdekkingsreis door het mooie Fryslân en neem nu een **halfjaarabonnement voor slechts € 39,95** (6 edities)!

Neem nu een voordelig abonnement en blijf van alle ontwikkelingen op de hoogte.

Scan de QR-code of kijk op:

frieslandpost.nl

Leven is ook doorgeven

Wilt u ook na uw leven van betekenis zijn voor de cultuurhistorie in Fryslân?
Door It Fryske Gea als begunstigde in uw testament op te nemen, beschermt
u het Friese erfgoed voor later.

Over de mogelijkheden adviseren wij u graag persoonlijk.
Ook is er een gratis brochure over nalaten beschikbaar.
Voor contact met ons secretariaat bel 0512 - 381448.

